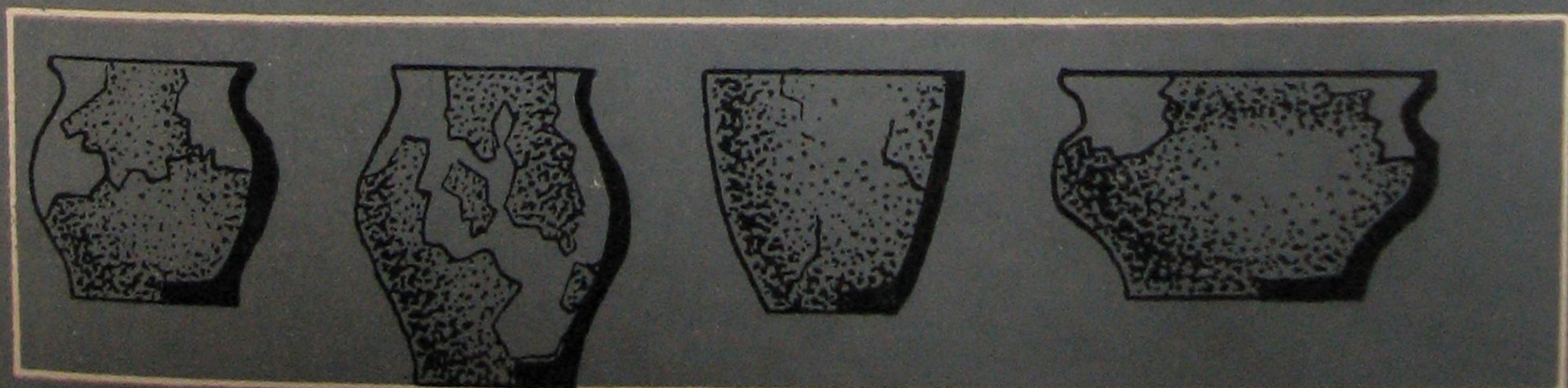

ЗИМНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

В.В.АУЛІХ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

В. В. АУЛІХ

**ЗИМНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ—
СЛОВ'ЯНСЬКА ПАМ'ЯТКА VI—VII ст. н. е.
В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ**

ВИДАВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“
КИЇВ — 1972

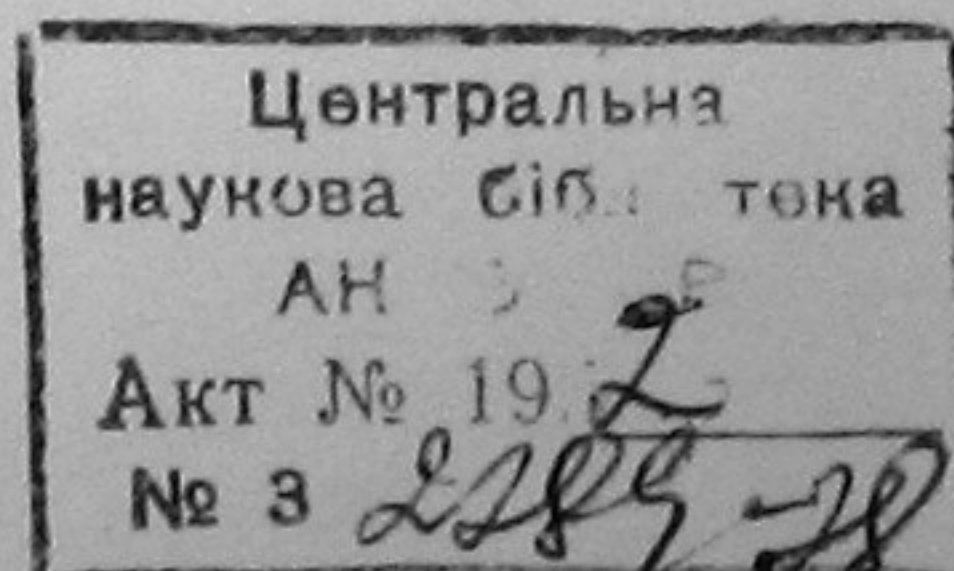

У монографії підводяться підсумки багаторічних розкопок автора на Зимнівському городищі – єдиній поки що відомій пам'ятці УІ-УІІ ст. в межах Західної Волині і Верхнього Подністров'я. Розглядаються питання планування оборонних, житлових та інших споруд, культури, побуту, господарської діяльності та соціального укладу населення.

Порівняння Зимнівського городища з однотипними синхронними пам'ятками Східної, Центральної та Південної Європи дає підставу для висновку, що це городище було місцем постійного проживання вождя та дружини невеликого племені, яке входило до племінного союзу східнослов'янських дулібів, засвідчених на території Західної Волині за часу "Іраклія-царя" "Повістю временних літ".

В і д п о в і д а л ь н и й   р е д а к т о р
кандидат історичних наук   О.О.РАТИЧ

Р е ц е н з е н т
кандидат історичних наук   В.Д.БАРАН

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Є.А.Квятковський

П Е Р Е Д М О В А

Третя чверть I тисячоліття н.е. – надзвичайно цікавий період в історії стародавніх східних слов'ян. Саме в цей час відбуваються важливі процеси, які в кінцевому результаті спричинили глибокі економічні, а потім і соціальні зміни у структурі східнослов'янського суспільства. На базі цих перемін наприкінці тисячоліття відбувається перехід до феодального ладу, формується давньоруська народність і виникає перша в історії східних слов'ян давньоруська державність.

У УІ-УІІ ст. н.е. слов'яни стають активною політичною силою тогочасної Європи, у зв'язку з чим уривчасті згадки про них все частіше зустрічаються на сторінках творів візантійських істориків.

Без дослідження цих процесів неможливе серйозне осмислення усіх закономірностей історичного розвитку східних слов'ян, а недостатнє вивчення цих питань створило у минулому сприятливий ґрунт для виникнення різних помилкових поглядів і гіпотез. Писемні джерела, що освітлюють цей період історії, дуже неповні й фрагментарні та належать, в основному, до племен, які жили на півдні слов'янської території і входили в безпосередні контакти з Візантійською імперією. Для вивчення історії населення переважної частини східнослов'янської території основним джерелом є археологічні пам'ятки, систематичні дослідження яких почалися щойно, у 50-х роках нашого століття.

Книга, яку пропонуємо увазі читача, присвячена осмисленню результатів багаторічних досліджень слов'янського городища УІ-УІІ ст. н.е., розташованого у верхній течії Західного Буга, поблизу с.Зимного Волинської області.

ЗИМНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ. ТОПОГРАФІЯ, ОБОРОННІ Й ЖИТЛОВІ СПОРУДИ

Топографія. Зимнівське городище розташовано близько 5 км на південь від м. Володимира-Волинського, на північно-західній околиці с. Зимне, недалеко від руїн відомого Зимнівського монастиря. У фізико-географічному відношенні околиці, в яких розміщене городище, розташовані на північній межі Волинського плато. Річка Луга розчленовує тут лесо́ве плато сіткою ярів і балок і утворює широку долину, що простяглася на кілька сот метрів. Місцевість має хвилястий рельєф. Серед ґрунтів переважають опідзолені чорноземи на лесі. У ландшафтному відношенні - це північна межа лісостепу. Серед дикоростучої рослинності значні площі займає трав'яна рослинність лук, заплави і торфовищ. Деревна рослинність складається із хвойних і широколистяних лісів. Внаслідок непродуманої діяльності людини в минулому, характер рослинності помітно змінився. Лише за останні сто років площа, зайнята лісом, скоротилася майже удвічі¹.

Пам'ятка міститься на урочищі Городище, яке розташоване на центральній частині вузького останця високого корінного берега річки Луги, що виступає на заболочену заплаву у формі дугастого мису (рис. 1).

Біля основи мису відділений від корінного берега глибоким перекопом, у який спрямовано нове штучне русло безіменного струмочка, що раніше омивав мис з заходу і півночі. Найвища, центральна частина мису, на якій розташоване урочище Городище, була ще у давні часи відокремлена глибокими перекопами, які посилювали її обороноздатність. Висота мису у цьому місці дорівнює 15-16 м, західна та східна його частини на 5-6 м нижчі від центральної.

¹ М. П. Чижов. Український лісостеп. К., 1961, стор. 26-31.
І. М. Корецький. Волинська область. К., 1960, стор. 6-40.

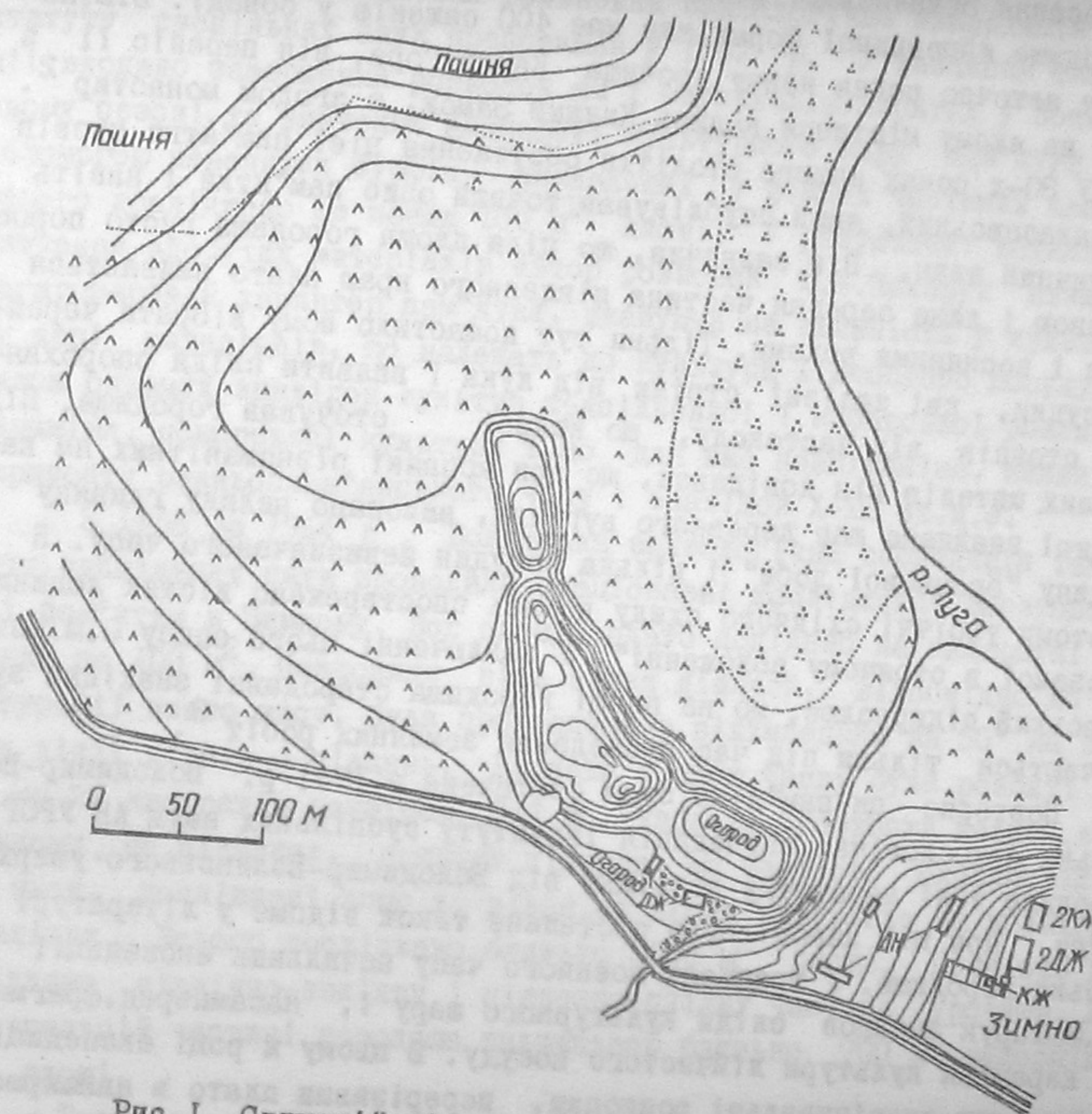

Рис. 1. Ситуаційний план Зимнівського городища.

Урочище Городище має неправильну, підтрикутну форму. Його довжина становить близько 135 м, найбільша ширина у південно-східній частині - 65 м, а в північно-західній - 14 м. У південно-східній частині, над перекопом, знаходилося частково сплановане підвищення. Таке ж саме підвищення зрівельовано, за свідченнями місцевих жителів, також і у північній частині урочища. Мис із заходу, півночі і сходу оточений болотистими луками, які ще недавно були майже непрохідні (урочище Невостава).

Першу згадку про наявність городища в Зимному знаходимо в "Археологічній карті Волинської губернії" В. Б. Антоновича. Посилаючись

на донесення Зимнянської волості, він подає, що над рікою збереглося городище яйцевидної форми, яке має 400 сажнів у обводі. В.Б.Антонович неточно подав назву урочища Княжа Гора, він переніс її з горба, на якому містився колись Княжий Замок, а згодом монастир².

У 30-х роках нашого століття обстеження цієї пам'ятки провів О.М.Цинкаловський, який опублікував точний опис пам'ятки і навіть схематичний план. Він зазначив, що ціла площа городища густо поросла травою і лише середня частина південного краю плато змивається дощами і весняними водами. Тільки тут пощастило йому зібрати черепки посудин, дві залізні стріли від лука і виявити сліди спорохнявілих стовпів від частоколу, що колись оточував городище. Від місцевих жителів він довідався, що при копанні різноманітних ям на городищі знайдено шар деревного вугілля, викопано велику глиняну посудину "бронзової доби" і кілька посудин невизначеного часу. В урвистому узбіччі східного схилу колись спостережено кістяк людини, "похованої в стоячому положенні". У заключенні цього опису О.М.Цинкаловський підкреслює, що на площі городища стародавні знахідки зустрічаються тільки під час проведення земляних робіт³.

Повторно ця пам'ятка була обстежена в 1951 р. Володимир-Волинська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР проводила тоді маршрутну розвідку від Володимир-Волинського уверх р.Луги. При цій нагоді було обстежене також відоме у літературі Зимнівське городище. У траншеях воєнного часу начальник експедиції Ю.М.Захарук знайшов сліди культурного шару і, насамперед, фрагменти кераміки культури лійчастого посуду. В цьому ж році експедиція провела тут розвідувальні розкопки, перерізавши плато в найширшому місці траншеєю однометрової ширини. У місцях виявлення об'єктів були закладені розкопи-прирізки. Всього розкрито близько 80 м² площі. Здобутий матеріал у переважній більшості належав до культури лійчастого посуду, хоч зафіксовано також матеріали ранньозалізного часу і староруську кераміку. В описі стану збереження пам'ятки зазначено наявність у південно-східній частині слідів траншей воєнного часу та котлована розкиданого бліндажу⁴.

² В.Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии. - Труды XI АС, т. I. М., 1901, стор. 13.

³ О.Цинкаловський. Матеріали до археології Володимирського повіту. - Записки НТШ, т. 154. Львів, 1938, стор. 225-227.

⁴ Ю.М. Захарук. Археологические исследования на Волыни в 1951 г. (Отчет о работе Владимир-Волынской экспедиции). Рукопис у архіві ІСН АН УРСР, стор. 1-22.

Розпочаті дослідження Волинська археологічна експедиція Інституту суспільних наук продовжила у 1952 р. У завдання експедиції входило завершення розкопок ям і скупчень, відкритих у попередньому сезоні, та вивчення наявності культурного шару пам'ятки за допомогою невеликих шурфів, закладених у різних частинах плато. Всього досліджено ще понад 100 м² площі. У результаті детального вивчення здобутих матеріалів автор розкопок Ю.М.Захарук визначив багат шаровий характер пам'ятки, вказуючи на наявність у культурному шарі матеріалів, що належать до культури лійчастого посуду, а також окремих знахідок культур трипільської і моравської розписної кераміки, поморської культури і, що для нас найцікавіше, наявність горизонту ранньослов'янського часу і знахідок X-XIII ст. н.е.⁵

З 1956 по 1964 р. Волинська археологічна експедиція Інституту суспільних наук проводила стаціонарні дослідження багат шарової пам'ятки в Зимному. Всю площу плато поділено на квадратні ділянки по 100 м². Поздовжня вісь сітки ділянок, відповідно до конфігурації плато мису, була прокладена з відхиленням на 50° на захід від лінії північ - південь. Ділянки в свою чергу були розбиті кожна на 25 квадратів розміром 2x2 м (табл. I). Розкопки велися, в основному, по ділянках, причому ділянки, що частково охоплювали схили мису, досліджені лише до рівня, на якому виступали ще культурні знахідки. Всього досліджено близько 3000 м² площі. Повністю досліджено північно-західну і південно-східну частини урочища. У центральній частині городища залишилось близько 700 м² недослідженої площі.

Товщина культурного шару неоднакова на цій площі пам'ятки і коливається від 0,6 м поблизу північно-східної межі плато до 3,5 м і навіть більше у його південно-західній, південно-східній частині і на стрілці. Культурний шар залягає безпосередньо на світло-жовтому материковому лесі і прикритий тонким (0,2 м) шаром деревної землі⁶.

Стаціонарні дослідження підтвердили попередню характеристику культурного шару і дещо доповнили її. Тут виявлено знахідки культур

⁵ Ю.М. Захарук. Археологічні дослідження на Волині в 1952 р. (Звіт про роботу Волинської експедиції). Рукопис у архіві ІСН АН УРСР, стор. 18, 42-46.

⁶ На початку нашого століття площу пам'ятки заорювали і використовували під посіви лише короткий час.

ліщастого посуду, пізньострічкової розписної кераміки, трипільської культури, культури кулястих амфор, поморської культури, ранньослов'янські знахідки УІ-УІІ ст. н.е., давньоруські Х-ХІ ст., а також окремі предмети і кераміку пізньофеодального часу. Найчисленнішими групами в ранньослов'янські знахідки третьої чверті І тисячоліття н.е. і культури ліщастого посуду, які утворюють виразні горизонти в межах культурного шару⁷.

Знахідки культури пізньострічкової розписної кераміки виявлені у переважній більшості у південній частині урочища, а давньоруські матеріали Х-ХІ ст. - майже виключно у заповненні напівземлянки цього часу, знайденої у північно-східній його частині (ділянка 47)⁸. Знахідки поморської культури знайдено у різних місцях урочища і в деяких випадках пов'язуються з конкретними ямами. Предмети, що належать до інших хронологічних періодів, виявлені лише в окремих місцях і в незначній кількості.

Верхній горизонт культурного шару, що належить до третьої чверті І тисячоліття н.е., досить чітко відрізнявся від горизонту енеолітичного часу. Він виразно виділявся сірим відтінком землі, що пояснюється значною домішкою попелу. На всій площі наявні також дрібні кусочки обвугленого дерева. Товщина верхнього горизонту, як і цілого культурного шару, неоднакова на усій території пам'ятки. Вона коливається від 0,5-0,7 м в північно-східній частині урочища (ділянки 36, 40, 44, 47) до 3,0 і 3,8 у південно-східній частині (ділянки 5 і 6). На більшій частині городища верхній горизонт культурного шару залягав до глибини 1,2-1,4 м. Речові знахідки верхнього горизонту представлені великою кількістю керамічних фрагментів, виробами з металу, каменю і скла, а також великою кількістю остеологічного матеріалу, серед якого нерідко зустрічаються розрізані людські кістки. У верхньому горизонті в значній кількості виявлені також знахідки, які потрапили сюди із порушеного в давнину нижнього горизонту, що іноді створює додаткові утруднення при розв'язанні питання про хронологічну належність окремих знахідок

⁷ Про результати дослідження нижнього горизонту див.: Ю.Н.З а х а р у к . Поселение культуры воронковидных сосудов на Волыни. - КСИИМК, вып. 67. М., 1957, стор. 97-100; й о г о ж. Поселение энеолитического времени в с. Зимно Волынской области. - КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 114-115; М.А. П е л е щ и ш и н . Розкопки поселення культури ліщастого посуду біля с. Зимне, Волинської області у 1960-1961 рр. - МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 18-27.

⁸ Р.С. Б а г р і й . Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині. - МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 127-130.

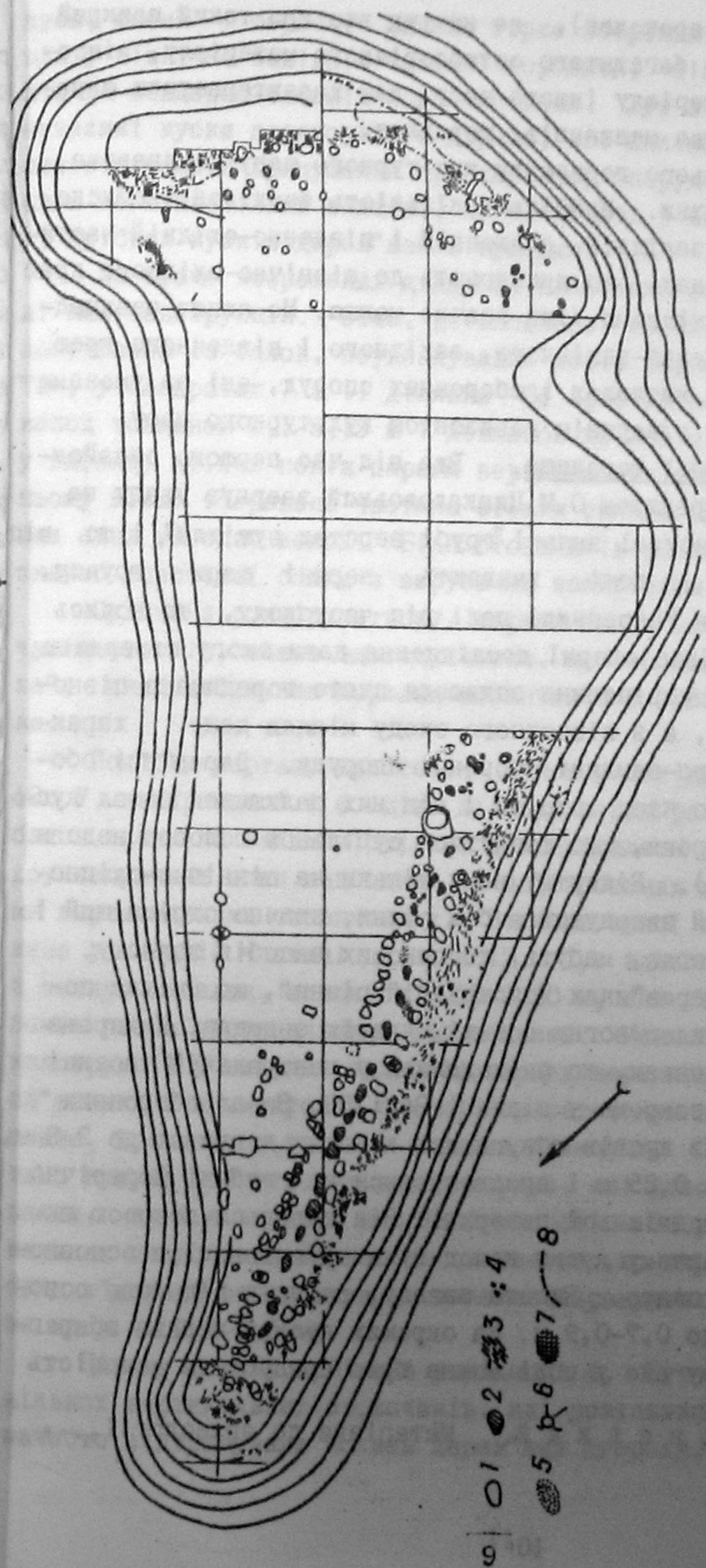

Табл. 1. Загальний план плоадки городища: 1 - ями; 2 - вогнища; 3 - обвуглені колоди; 4 - вертикальні стовпи; 5 - скупчення кусків перепаленої глини; 6 - кістяк людини; 7 - шар деревного вугілля; 8 - межі шару сипкої перепаленої глини.

(наприклад, кістяних проколов), не кажучи вже про такий прикрий факт, як непридатність багатющого остеологічного матеріалу, зіпсованого включеннями матеріалу іншого часу, для характеристики окремих галузей господарства мешканців городища.

Насиченість верхнього горизонту культурного шару неоднакова на усій площі пам'ятки. Найбільшу кількість знахідок знайдено в південно-західній, західній, південній і південно-східній частинах городища. У частинах, що прилягають до північно-східного краю плато, насиченість знахідками була значно менша. Це явище не випадкове. Саме вздовж південно-західного, західного і південного краю плато виявлено залишки житлових і оборонних споруд, які за умовами залягання пов'язуються з верхнім горизонтом культурного шару.

Оборонні конструкції городища. Вже під час першого ознайомлення з Зимнівським городищем О.М.Цинкаловський звернув увагу на те, що у східній його частині наявні "грубі верстви вугілля", і що від півдня весняні води і дощі змивають верхні шари ґрунту, відслонюючи між іншими "перегнилі палі від частоколу, що колись оточував городище"⁹. Стационарні дослідження дали змогу ствердити, що дерев'яні оборонні укріплення захищали плато городища з півночі і південного заходу, а з південного сходу міняли дещо характер, переходячи в дерево-земляні оборонні споруди. Дерев'яні оборонні конструкції свого часу згоріли і від них залишився завал кусків обгорілих колод дерева, що тягнуться суцільною полосою вздовж краю плато (див. табл. I). Відсутні вони тільки на північно-східному краю городища, який звернутий в бік річки, значно стрімкіший і у зв'язку з тим не вимагав, мабуть, додаткових засобів захисту.

Стан збереження дерев'яних конструкцій різний, що можна пояснити нерівномірною силою вогню пожежі, яка їх знищила. Найкраще вони збереглися у ділянках, що знаходилися у центральній частині західного краю плато, зокрема у ділянці 34 і 38. Завал оборонних конструкцій складався з кусків обвуглених колод, довжиною до 2-3 м і діаметром від 0,1 до 0,25 м і простежувався на глибині пересічно від 1,0-1,2 м від сьогоденньої поверхні. Він тягнувся полосою шириною близько 3 м, причому куски колод були орієнтовані, в основному, паралельно до краю плато. Висота завалу, рахуючи від його основи, доходила місцями до 0,7-0,9 м. На окремих кусках дерева збереглася кора, завдяки чому вже у полі можна було припустити наявність

⁹ О. Цинкаловський. Матеріали до археології... стор. 227.

дуба, сосни і берези. Значно гірше збережені залишки конструкцій у північно-західній частині городища, біля стрілки і у південній та південно-східній його частинах. Тут від балок залишилися невеликі куски перегорілого дерева, які далеко не завжди дають можливість робити припущення про характер споруд, із яких походять. Місцями вони настільки знищені, що залягають у вигляді суцільного шару дрібних кусків дерев'яного вугілля.

На краще збережених ділянках почастило встановити окремі деталі цих конструкцій. Стже, встановлено, що їх основою була огорожа, побудована із балок, поукладуваних поміж парами стовпчиків-стояків. Так, у квадратах 7 і 11 ділянки 34 простежено залишки огорожі із колод товщиною 0,1-0,15 м і довжиною до 2-3 м, які були укладені у вигляді стінки поміж парами вертикальних стовпчиків-стояків. У цьому місці збережена частина стінки складалася із шести покладених одна на одну колод. Біля стовпчиків-стояків знайдено відрізок значно товстішої балки з вирубаним наскрізним отвором.

Судячи з розміру отвору, ширина якого відповідає діаметру стовпчиків-стояків, можна здогадуватись, що це залишки своєрідного "замка", який зв'язував вершини стовпчиків і запобігав розсуванню стінки.

Подібну картину простежено також у західній частині ділянки 43. У квадратах 1 і 6 цієї ділянки після розчистки завалу кусків балок виявлено залишки стінки, що складалася з трьох кусків колод, поукладуваних один над одним і зафіксованих в такому положенні двома вертикальними стовпчиками. Залишки такої ж конструкції простежено у східній частині ділянки 42. Тут залишки огорожі складалася з чотирьох балок, товщиною 0,08-0,10 м, які лежали одна над одною поміж двома вертикальними стовпчиками. Менш виразні сліди такої конструкції у вигляді залишків парних вертикальних стовпчиків і зв'язаних з ними кусків балок, орієнтованих паралельно до краю плато, простежено також і в інших ділянках. Очевидно, значна частина кусків обвуглених колод дерева, які утворюють описаний вище завал, це і є залишки згорілої огорожі. Із розташування вертикальних стовпчиків можна здогадуватись, що окремі ланки огорожі були з'єднані не впритул, а взаємно перекривалися, заходячи одна за одну на 0,5-0,6 м.

Цікаву деталь помічено у ділянці 4. Тут виявлено залишки кількох вертикальних стовпчиків, які розташовані в один ряд і начебто підтримували колись дерев'яну огорожу.

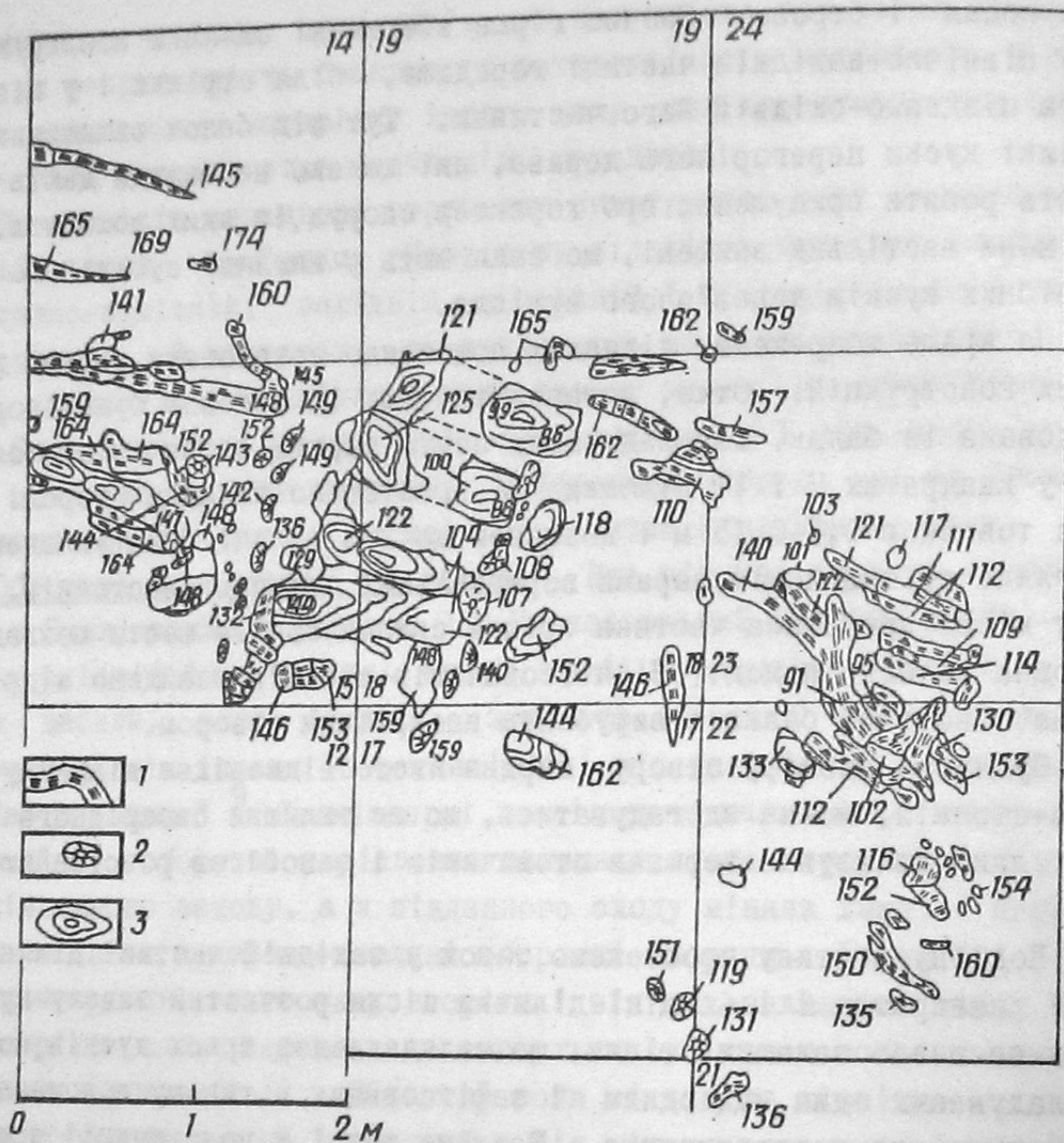

Рис. 2. План залишків "башні" в ділянці 39: 1 - обвуглені колоди; 2 - вертикальні стовпчики; 3 - дерев'яні плахи або дошки.

У трьох місцях простежено однотипні деталі оборонних конструкцій дещо іншого характеру. Найкраще збереглися вони у ділянці 39. У квадратах 13 і 18 цієї ділянки виявлено два суцільні ряди вертикальних стовпчиків (діаметром 0,1-0,25 м), розміщені паралельно і на віддалі 1,3 м один від одного, перпендикулярно до краю плато і перетинали завал залишків огорожі. Стовпчики збереглись до висоти 0,5-0,7 м. Біля кожного рядку стовпчиків, приблизно на половині висоти з внутрішнього боку, лежали плахи, довжиною 1,6-1,75 м, шириною 0,12-0,25 м. Вони були похилені в напільний бік. На плахах лежали чотири поперечні обвуглені дошки шириною до 0,35 м, що створювали своєрідне перекриття (рис.2).

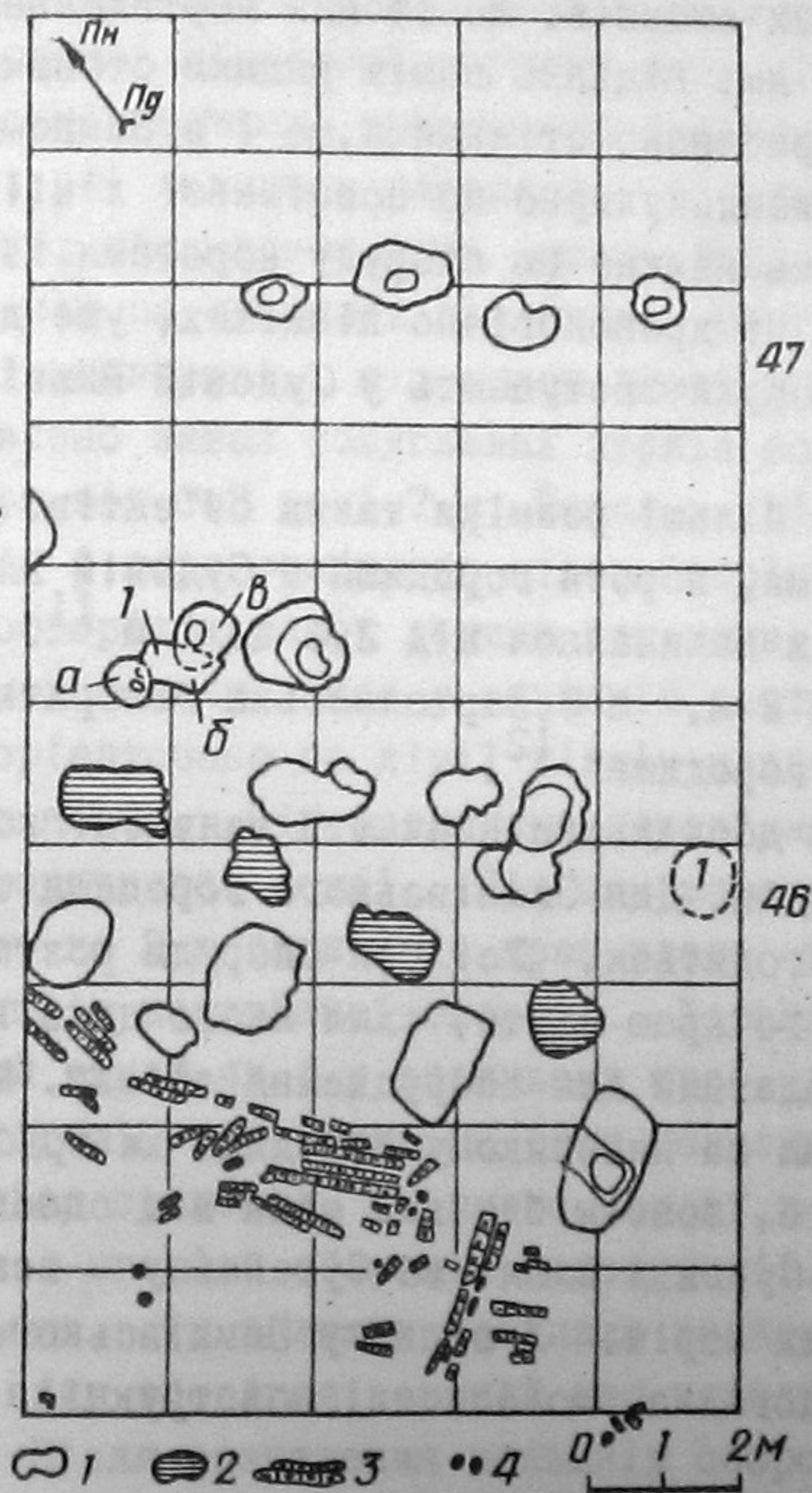

Рис.3. Детальний план ділянок 46-47: 1 - ями; 2 - вогнища; 3 - обвуглені колоди дерева; 4 - вертикальні дерев'яні стовпи.

струкції дуже сильно знищені і тому не пощастило простежити інших деталей цієї цікавої споруди. Можна однак вважати, що вона належить до цього ж типу, що й описана вище споруда, виявлена у ділянці 46. Усі три описані вище об'єкти містяться у південно-західній частині городища і розташовані у рівних, приблизно двадцятиметрових відступах.

Залишки зруйнованої споруди, аналогічної до описаної вище, простежено у ділянці 46. У квадратах 12 і 16 цієї ділянки виявлено п'ять вертикальних стовпчиків із дерев'яних плах, які були розміщені у двох рядах, перпендикулярно до завалу колод. Біля них і паралельно до них лежало кілька кусків обвуглених балок, натомість поміж стовпчиками не було кусків, які б лежали паралельно до краю плато (рис.3).

Дещо краще збереглися сліди подібної конструкції в південному куті ділянки 53. Тут також виявлено два ряди вертикальних стовпчиків, орієнтовані перпендикулярно до краю плато. Ряди віддалені один від одного на 1,2 м з боку краю плато і на 1,6 м від середини городища. Довжина їх 2,1 і 2,5 м. Вони склалися відповідно з семи і десяти стовпчиків діаметром 0,1-0,2 м. Окремі стовпчики, так само як і у ділянці 39, були виготовлені з плах. На каль, у цій частині дерев'яні кон-

Стан збереження не дає можливості правильно судити про первісний вигляд і практичне призначення описаних споруд. Найближчу аналогію знаходимо серед споруд синхронного городища Тушемля на Смоленщині, яке П.М.Третьяков приписує балтам. Тут простежено дві паралельно розташовані глибокі вузькі ями (довжина 2,5 і 2,25 м), в яких збереглися залишки обвуглених стовпів, що стояли вертикально одні біля одного на всій довжині ям. Віддаль поміж рядами стовпчиків дорівнювала 1,25 м, отже, приблизно стільки ж, що і в Зимному. Обидва ряди були орієнтовані перпендикулярно до зовнішньої лінії укріплень городища. П.М.Третьяков вважає цю споруду воротами, або, точніше, входом на городище¹⁰. На хронологічно пізніших, уже давньоруських городищах подібні споруди виступають у Судовій Вишні та літописному Сутейську.

Впадають однак в око значно більші розміри таких об'єктів. Обставлені вертикальними стовпчиками, ворота городища в Судовій Вишні мали довжину 12 м, а ширина їх коливалася від 2,6 до 4 м¹¹. Ворота Сутейська мали ширину понад 2 м, а С.Вартоловська говорить про "стовпову конструкцію воріт городища"¹².

Отже, в усіх трьох випадках дослідники вважають виявлені конструкції залишками воріт або входів. Для Зимнівського городища таке пояснення, на нашу думку, не годиться. Усі три споруди розташовані тут вздовж південно-західного краю плато, схил якого дуже крутий і неприступний, отже, не придатний для спорудження в'їзду. Мабуть, недоцільно також спорудження на невеликому городищі аж трьох в'їздів, розташованих, крім того, зовсім близько один від одного. Тим часом як у Тушемлі, так і в Судовій Вишні та Сутейську – всюди підтверджено існування лише одних воріт. У випадку Зимнівського городища найбільш ймовірно є здогадка, що описані конструкції є

¹⁰ П.Н. Третьяков, Е.А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, стор.62.

¹¹ О.О. Ратич. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів південно-західної Русі. – МДАПВ, вип.5, К., 1964, стор.126.

¹² Z. Ważyńska. Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. Warszawa, 1958, стор. 98, 112.

залишками оборонних веж (може, досить примітивних), які виступали перед лінією огорожі і давали можливість вести фланкуючий обстріл, збільшуючи водночас завдяки висоті його далекобійність.

Дещо складнішу картину показали розкопки на стрілці городища, тобто в його північній і північно-західній частинах, над штучним перекопом, що відділяв городище від низької і порівняно легко доступної північної частини мису. І тут, як і у південно-західній частині урочища, простежено залишки обвуглених дерев'яних конструкцій, які залягали паралельно до краю плато. На жаль, залишки дерева тут збереглися дуже погано, видно, що вогонь тут бушував сильніше, ніж на сусідніх ділянках. На глибині 0,6-1,1 м від сьогоденної поверхні, під шаром землі з кусочками перепаленої глини, тут виявлено завал обвуглених кусків колод товщиною 0,08-0,16 м і довжиною від 0,3 до 1,7 м. Завал в цілому орієнтований по лінії схід-захід і перегороджував кінець стрілки в поперечному напрямку. Куски обгорілих балок лежали переважно паралельно до загального напрямку завалу, лише у західній частині ділянки 55 частина колод була орієнтована по лінії північ-південь, відповідно до конфігурації краю плато. Під залишками дерев'яних конструкцій залягав шар темно-коричневої землі. Під цим шаром, на глибині від 0,9 до 1,4 м, і майже на 2 м ближче до краю плато виявлено другий шар обвуглених залишків дерев'яної огорожі. Характер завалу в основному був тут такий самий, як і у верхньому шарі, лише збереженість дерева була ще гірша, переважно це були невеликі куски деревного вугілля. Складається враження, що маємо справу з двома будівельними горизонтами – коли згоріли оборонні конструкції, від яких залишився нижній шар згарища, їх залишки засипали землею і побудували нові укріплення, від яких зберігся верхній шар завалу.

Після розчищення залишків оборонних конструкцій виявлено, що підстилавчі їх шари, хоч і мали виразний характер насипових напластунків, все ж були майже стерильні. З метою перевірки цього явища в 1961 р. тут зроблено розріз поздовж стрілки городища до глибини 4-5 м. Під залишками оборонних конструкцій залягав насип, який складався із одинадцяти прошарків перемішаної землі і глини, що поперемінно чергувалися, а щойно під ними, на глибині 3,5-4 м від сьогоденної поверхні, залягав похований стародавній чорнозем із знахідками енеолітичного часу. Ці спостереження є переконливим доказом того, що стрілка городища була в давнину штучно підвищена насипом, який, очевидно, зроблено за рахунок землі, добутої при перекопуванні мису.

Подібні спостереження зроблено також у південно-східній частині пам'ятки, біля перекопу, що відрізує плато городища від основи мису. Вже при попередньому огляді пам'ятки тут помічено підвищення у вигляді короткого валу, що височів на краю плато. Вал мав відносну висоту 1,5-1,9 м, при ширині підстави близько 10 м. У східній частині зовнішній рельєф валу був знищений пізнішою нівеляцією, у південно-західній - вал плавно понижувався до повного зрівняння з навколишньою територією. Розкопки підтвердили припущення про його штучне походження. Старий похований гумус зі знахідками енеолітичного часу залягав тут на глибині 2,7-3,05 м від сьогодишньої поверхні, плавно понижуючись в бік схилу. Над ним залягав потужний шар насипу. Структура насипу була дещо відмінна, ніж на стрілці. Тут під тонким дерновим шаром залягав шар чорнозему, товщиною до 0,4-0,6 м з великою домішкою попелу і вугликів, під ним лежав шар чистої насипової жовтої глини без культурних домішок, який нахилився в бік схилу плато, а з внутрішнього боку досить раптово обривався (рис.4). Товщина цю-

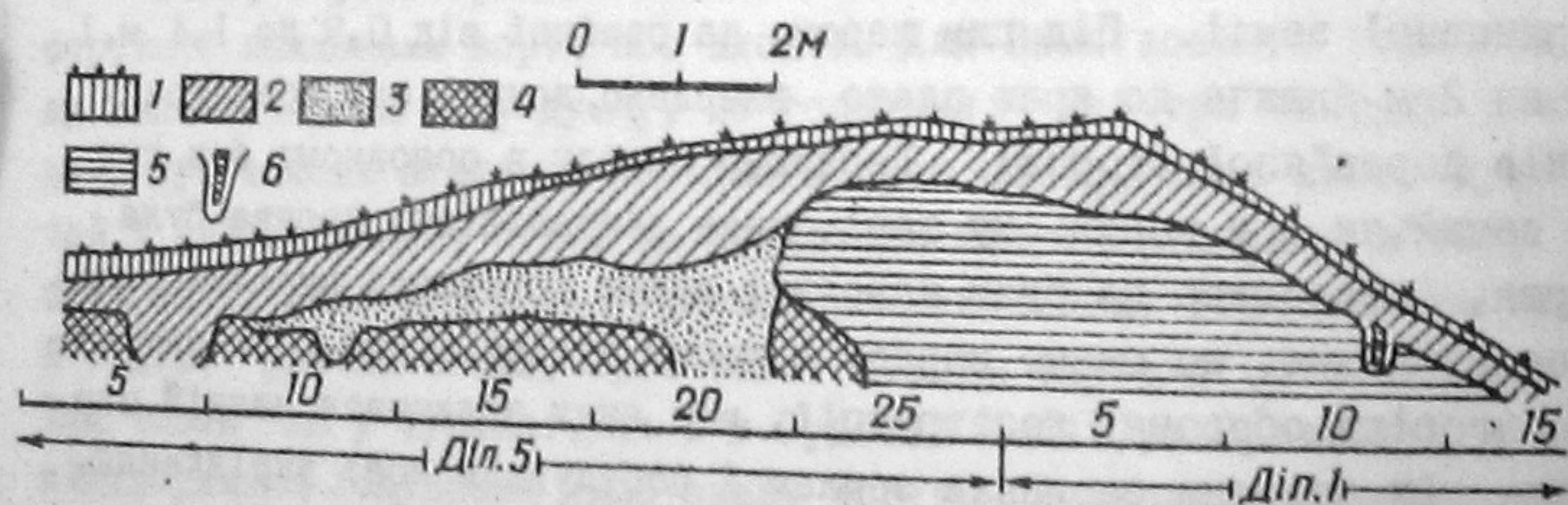

Рис.4. Розріз південно-східного валу городища:
 1 - дерновий шар; 2 - чорнозем верхнього горизонту; 3 - сіра земля з попелом; 4 - чорнозем нижнього горизонту; 5 - насипова глина; 6 - залишки стовпа.
 го шару досягала на дослідженій площі до 3 м. Глина була абсолютно стерильна без культурних включень і, на перший погляд, справляла навіть враження непорушеного материкового лесу. На гребені насипу збереглися слабкі сліди зруйнованої дерев'яної огорожі; в південно-західній частині валу вони лежали у шарі сипкої, перепаленої на оранжевий колір глини (табл.П). Товщина цього шару дорівнювала 0,2-0,4 м. У східній частині валу простежено кілька ям від вертикальних стовпів, які врізувалися у шар сипкої глини. Залишки згорілих дерев'я-

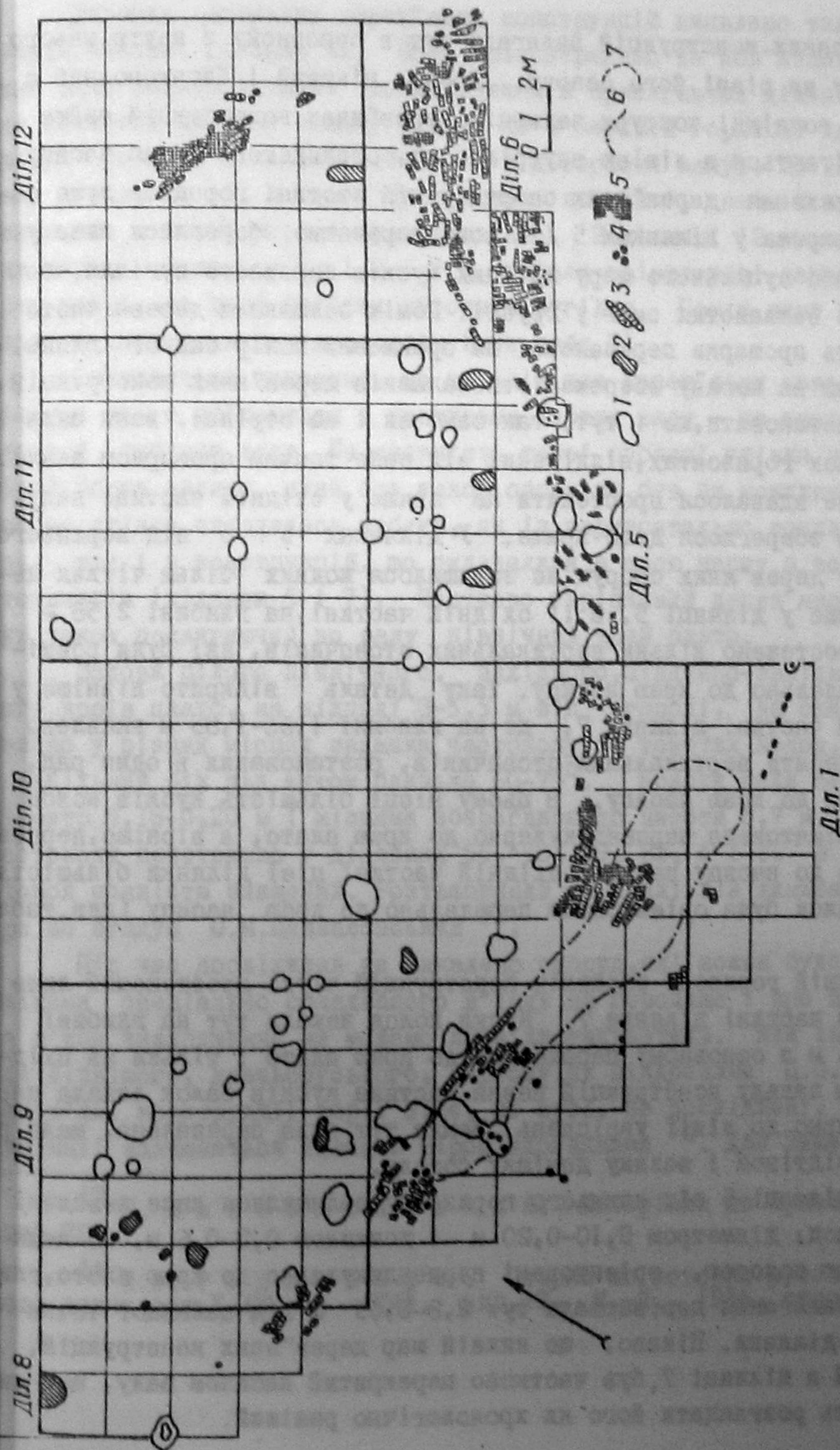

Табл.П. План південно-східної частини площадки городища: 1 - ями; 2 - вогнища; 3 - обвуглені колоди; 4 - вертикальні стовпи; 5 - шар деревного вугілля; 6 - границі шару сипкої перепаленої глини; 7 - нечітко простежені контури ям.

них оборонних конструкцій залягали тут в основному з внутрішнього боку валу на рівні його основи. Досить цікавий і багатомовний є факт, що зовнішні контури залишків дерев'яних конструкцій майже точно збігаються з лінією внутрішнього, обривистого краю насипу. Стан збереження дерев'яних споруд у цій частині городища дуже поганий, зокрема у ділянках 5 і 6 вони переважно збереглися лише у вигляді або суцільного шару дрібних кусків деревного вугілля, або у вигляді сажанистих смуг у ґрунті. Поміж залишками дерева часто виступають прошарки перепаленої на оранжевий колір сипкої глини. Незважаючи на погану збереженість залишків дерев'яних конструкцій, вдалося встановити, що і тут, так само як і на стрілці, вони залягали у двох горизонтах, відділених від себе тонким прошарком землі. Детальніше вдавалося простежити це явище у східній частині валу, де дерево збереглося дещо краще. У ділянках 5 і 6 від верхнього горизонту дерев'яних споруд не залишилося жодних більш чітких деталей, лише у ділянці 5, в її східній частині, на глибині 2,58 – 2,83 м простежено кілька вертикальних стовпчиків, які були розміщені паралельно до краю насипу. Таку деталь відкрито пізніше у південній частині ділянки 7, де на глибині 1,66–1,85 м виявлено залишки десяти вертикальних стовпчиків, розташованих в один ряд, паралельно до краю насипу. В цьому місці більшість кусків колод лежала орієнтована перпендикулярно до краю плато, а вірніше, перпендикулярно до насипу валу. У східній частині цієї ділянки більшість кусків балок була орієнтована паралельно до краю насипу (див. табл. III).

Нижній горизонт залишків конструкцій чітко простежений лише у східній частині ділянки 7. Куски колод лежали тут на глибині 2,07–2,66 м в основному паралельно до краю плато і тільки на східному краю завалу конструкцій певна частина кусків балок лежала перпендикулярно до лінії укріплень. Земля тут була перепалена, мала рудуватий відтінок і велику домішку попелу.

У ділянці 5 від нижнього горизонту залишилися лише невеликі куски колод, діаметром 0,10–0,20 м і довжиною 0,3–0,6 м, що лежали вузькою полоскою, орієнтовані перпендикулярно до краю плато, глибина їх залягання дорівнювала тут 2,8–3,05 м від найвищої точки поверхні ділянки. Цікаво, що нижній шар дерев'яних конструкцій, виявлений в ділянці 7, був частково перекритий насипом валу, що дає можливість розглядати його як хронологічно раніший.

Залишки обгорілих дерев'яних конструкцій виявлено також у північній частині ділянки 12. Вони безпосередньо не пов'язані з описаними вище конструкціями, дослідженими в прилягаючих ділянках 6 і 7, але залягали на тому самому рівні, що й верхній горизонт дерев'яних споруд сусідніх ділянок (1,7–2,0 м від вершини валу). Це вказує, на нашу думку, на те, що вони були колись зв'язані, якщо й не конструктивно, то в усякому разі функціонально. В ділянці 12 куски обгорілих балок довжиною до 1,2–1,3 м лежали орієнтовані паралельно до краю плато, на шарі дрібних кусочків вугілля. Поміж ними виявлено залишки двох стовпчиків-стояків (див. табл. II).

Складається враження, що верхній шар дерев'яних конструкцій, контури якого збігаються з контурами насипу валу – це залишки внутрішньої шалівки валу. На наявність такої опорної стінки вказує раптовий обрив насипу, який без такої опори не був би можливий (рис. 4). Опорна стінка складалася, мабуть, як із горизонтально покладених колод, так і з конструкцій, що склалися, в свою чергу, з вертикальних стовпчиків (ділянки 5 і 7). Частково укріплений дерев'яною огорожею був також прилягаючий до валу північний край плато.

Вздовж цілого північного, західного, південно-західного і східного країв плато, на віддалі 3–5,5 м від огорожі, на схилі мису виявлено у різних місцях залишки частоколу із товстих колод, нахилених у напільний бік під кутом близько 60–75°. Колоди мали переважно діаметр 0,18–0,20 м і місцями збереглися до висоти 0,7 м. Залишки частоколу простежено у ділянках 55, 50, 39, 32, 4 і I. В інших частокол повністю знищений. Розташований на схилі він вимивався водою, про що вгадує О.М.Цянкаловський¹³.

Під час досліджень не виявлено споруд, які можна було б вважати слідами спеціально обладнаного в'їзду на городище і про його вигляд та місце знаходження ми можемо лише здогадуватись. Між іншим, навіть для пізнього, давньоруського, періоду, як підкреслює П.О.Раппопорт, дерев'яні конструкції воріт віде, по суті, не досліджені, а їх реконструкції залишаються значною мірою здогадками¹⁴. Для Зимнівського

¹³ О. М. Цянкаловський. Матеріали до археології..., стор. 227.

¹⁴ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – МИА, вип. 52. М.–Л., 1956, стор. 132.

городища, на нашу думку, слід прийняти, що дорога на плато городища вела на скіо по південному і південно-східному схилах біля підніжжя валу. Це давало можливість захисникам городища тримати доступ під фланкуючим обстрілом. Дорога обминала вал з північного боку і тут, найімовірніше, повинні були знаходитися ворота. Можливо слідом в'їзду на городище є перерва у залишках оборонних конструкцій у північній частині ділянок 7 і 12. Якщо погодитися з таким припущенням, залишиться ще нез'ясованим питання про обладнання в'їзду: чи стояли тут постійні ворота, чи, може, під час воєнної небезпеки тут ставили тимчасову загороджу. Від постійних воріт, мабуть, залишилися б більш помітні сліди.

Залишки житлових споруд. Значно менше відомостей, ніж про оборонні конструкції, збереглося про житлові споруди городища. На його плато під час розкопок виявлено 144 ями, які пов'язуються з верхнім горизонтом пам'ятки. Частина ям (102) розташована у два ряди вздовж південно-західного, західного і південно-східного країв плато. Сорок дві ями розсіяні без визначеного плану по цілій території городища, в тому числі й поміж згаданими вище рядами ям.

Всі ями були заповнені майже однаковим матеріалом. Це - перемішана земля сірого кольору з численними вкрапленнями дрібних грудок світло-жовтої глини, кусочки перепаленої глини, іноді дрібні вуглики, а також дрібні фрагменти кераміки, які переважно належали до культур, що виступають у нижньому горизонті пам'ятки, і - лише у кількох ямах - дрібні фрагменти посуду третьої чверті I тисячоліття н.е. У багатьох ямах, зокрема у тих, що утворюють ряди вздовж краю плато, виявлено залишки від вертикальних стовпів у вигляді кусків порохнявого дерева, плям коричнювато-сірого порохна або чорного, "жирного" гумусу. Лише заповнення кількох ям на стрілці городища і в його південно-східній частині включало значну кількість сипкої перепаленої глини і великі куски деревного вугілля. Ці ями перерізали нижній горизонт дерев'яних конструкцій, отже, вони пов'язуються з верхнім будівельним горизонтом.

Паралельно до лінії дерев'яних оборонних конструкцій, з внутрішнього боку, на віддалі 0,5-0,8 м, виявлено зовнішній ряд глибоких ям неправильної, найчастіше овальної або круглої форми. Вони перерізували нижній горизонт культурного шару, а їх дно переважно містилося вже у материковому лесі. Діаметр ям становив пересічно 0,8-1,3 м, а глибина - 1,2-1,6 м від рівня виявлення. Ями були розташовані з інтервалами 1,5-2,2 м одна від одної. Лише у південній частині плато

ями зовнішнього ряду мали дещо менші розміри. Всього на відкритій розкопками площі досліджено 46 ям, що належать до зовнішнього ряду. Для прикладу подаємо опис кількох ям зовнішнього ряду із різних ділянок.

У квадратах 14 і 19 ділянки 39 на глибині 1,85 м від сьогоденної поверхні виявлено контури ями, яка мала неправильну в плані форму, заокруглена в північній частині і майже прямокутна в південній. Її розміри 1,5x1,2 м. Стінки конічно звужувались донизу, дно містилося на глибині 1,25 м нижче рівня виявлення ями. До південної стінки ями прилягала менша яма, овальної форми, розмірами 0,35x0,55 м і глибиною 0,75 м. Стінки ям перерізуються, і визначити, котра із них раніша, не вдалося через одноманітний характер заповнення (табл. III, 5).

На глибині 1,68 м від сьогоденної поверхні, у квадраті 5 цієї ж ділянки, виявлено яму неправильної, майже круглої форми, розмірами 1,12x1,18 м. Стінки вертикальні, глибина від рівня виявлення - 1,42 м (табл. III, 3).

У квадратах 8 і 9 ділянки 46, безпосередньо біля завалу обвуглених дерев'яних конструкцій, на глибині 1,21 м від сьогоденної поверхні виявлено яму неправильно овальної в плані форми розмірами 1,65x1,15 м. Стінки конічно звужувались донизу. Дно нерівне, глибше в західній частині. Глибина ями 1,42 м від рівня виявлення (табл. III, 1).

Яма у квадратах 17, 22, 23 цієї ж ділянки була видовженої неправильної овальної форми. Вона виявлена на глибині 1 м від сьогоденної поверхні. Її розміри 2,02x1,08 м, глибина 0,80-0,95 м від рівня виявлення. В центральній частині ями містилося поглиблення, дно якого опускалося ще на 0,53 м нижче. У заглибленні простежувались залишки дерев'яного стовпа у вигляді кусків порохна (табл. III, 4). На глибині 0,9 м від сьогоденної поверхні, у квадратах 20 і 25 ділянки 49, виявлена яма. Вона мала неправильні обриси, розміри 1,56x1,12 м. Дно ями нерівне, глибше у її південній частині, максимальна глибина ями дорівнювала 1,32 м від рівня виявлення (табл. III, 2).

Яма у квадраті 6 ділянки 49 простежена на глибині 1,0 м від нинішньої поверхні. Вона мала неправильно овальну в плані форму, розміри 1,25x0,88 м. Стінки ями стрімкі, майже вертикальні, дно,

легко увігнуте, залягало на 1,38 м нижче рівня виявлення контурів ями. На дні простежено невелике заглиблення, можливо слід стовпа (табл.Ш, 6).

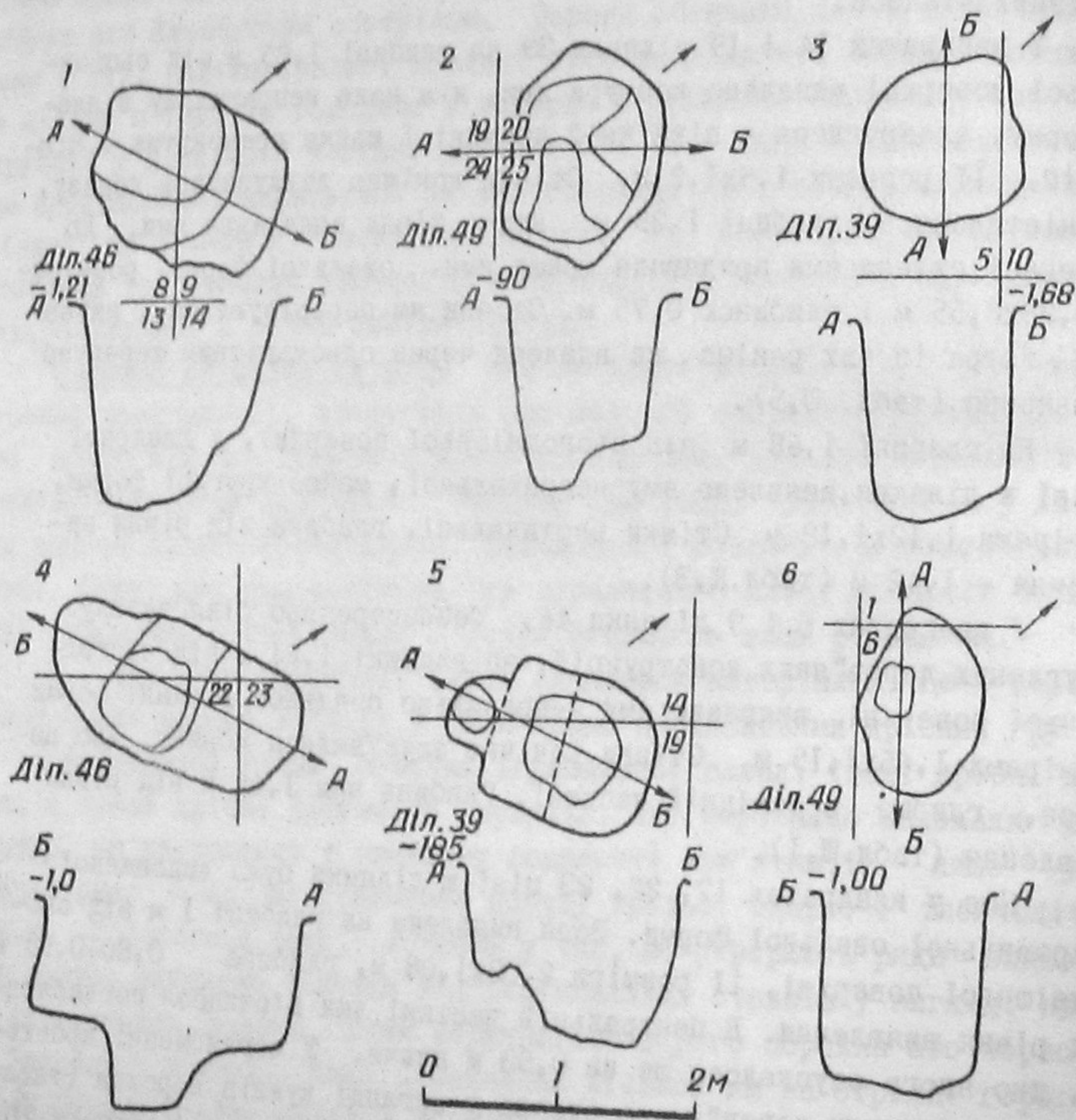

Табл. Ш. Плани і розрізи ям зовнішнього ряду (1-6).

Другий внутрішній ряд ям був розташований паралельно до зовнішнього на відстані 4-4,5 м вглиб плато. Ями розміщені тут значно густіше: 0,8-1,0 м одна від одної, вони переважно значно менші, ніж ті, що містилися біля огорожі. У північній частині городища ями внутрішнього ряду виступають парами, часто взаємно перерізувались, а у ділянці 47 взаємно перерізувались аж три ями від стовпів

(табл.ІУ, 1). Очевидно, спорохнявілі або підігніли стовпи були свого часу замінені на інші, для яких викопувалась нова яма поблизу заміненого старого стовпа. У згаданих трьох ямах чітко простежувалися сліди двох стовпів. У ділянці 34 у внутрішній ряд ям вклинювалася велика яма неправильної овальної форми. Її розміри дорівнювали 3,3x2,5 м, глибина - 3,2 м від сьогоднішньої поверхні. Заповнення ями перекривав шар жовтої насипової глини. На її дні знайдено кілька грудок перепаленої глини, фрагменти посудин, що належать до верхнього горизонту. Як характер заповнення, так і місце розташування ями дають можливість припускати, що вона значно пізніша, ніж споруди верхнього горизонту.

У південно-східній частині городища ями внутрішнього ряду простежуються менш чітко, мають менші розміри і розташовані не так планово як у південно-західній частині.

Для кращої орієнтації подаємо опис кількох характерної форми ям внутрішнього ряду.

На стику квадратів 18-19 і 23-24 ділянки 53, на глибині 0,75 м від сьогоднішньої поверхні, виявлено яму вісімкоподібної форми розмірами 1,47 x 0,86 м. Стінки її майже вертикальні, дно залягало на глибині 0,92-1,10 м від рівня виявлення контурів ями. У центрі дна містилося заглиблення чотирикутної форми, яке опускалось ще на 0,25 м нижче (табл.ІУ, 6).

У квадратах 10 і 15 ділянки 46 на глибині 0,4 м від сьогоднішньої поверхні виявлено яму неправильної, видовженої форми, розмірами 1,77 x 0,86 м, дно якої залягало на 0,97 м нижче рівня виявлення контурів ями. У південно-східній частині дно ями різким уступом поглиблюється ще на 0,28 м. Складається враження, що маємо тут дві ями, що взаємно перерізали одна одну (табл.ІУ, 4).

У квадраті 12 ділянки 50, на глибині 0,95 м від сьогоднішньої поверхні, виявлено контури двох ям, які частково взаємно перерізалися. Яма розташована у західній частині квадрата мала неправильну круглу форму (розміри 0,92x0,87 м), легко похилі стінки і заокруглене дно, яке залягало на 0,80 м нижче виявлення контурів. Яма у східній частині квадрата мала овальну форму, розміри 1,05 x 0,78 м, стрімкі стінки і нерівне дно. Максимальна глибина ями - 1,17 м від рівня виявлення. Котра яма раніша, а котра пізніша, не вдалося встановити (табл.ІУ, 5).

Дві ями досліджено на стику квадратів 7 і 13 цієї ж ділянки 50, на глибині 0,95 м від сьогоднішньої поверхні. Яма у квадраті 7

мала майже правильну прямокутну форму, довжина сторін становила 0,92 і 0,55 м. Стінки ями майже вертикальні, дно рівне залягало на 0,49 м нижче рівня виявлення контурів. Яма у квадраті 13 мала овальну форму (розміри 1,0 x 0,86 м), легко звужені до низу стінки, дно легко увігнуте. Глибина ями - 0,86 м від рівня виявлення. В ямі чітко простежувався слід круглого стовпа товщиною близько 0,35 м (табл. IV, 3).

На просторі між рядами ям від стовпів виявлено 36 вогнищ. Вогнища мали неправильну, або видовжену неправильно овальну форму і лінзовидний розріз. Вони залягали на глибині від 0,6 до 1,4 м, що приблизно збігається з нижньою межею верхнього горизонту пам'ятки, і були розташовані в один ряд, паралельно до рядів ям від стовпів.

Вогнища склалися з двох основних шарів. До верхнього шару товщиною 3-7 см входив спресований попіл світло-сірого кольору, що включав дрібні кусочки перепалених кісток. У попелі траплялися дрібні залізні вироби і навіть ошлакований кусок скла, очевидно, намістини. Нижній шар складався із перепаленої на ясно-цеглястий колір глини; товщина цього шару дорівнювала 5-8 см. В окремих випадках попіл перекривав поверхню значно більшу, ніж шар глини, і тоді під ним знаходилась перепалена земля (табл. У, 1-6). Вогнища мали різні розміри, найбільші - 1,3-1,87 м довжини і 0,7-1,0 м ширини. Окремі вогнища були зруйновані у давнину і від них збереглися лише невеликі кусочки. Нижче подаємо опис вогнищ із центральної частини городища, що добре збереглися.

На межі квадратів 24 і 25 ділянки 39, на глибині 1,26 м від сьогоденної поверхні, виявлено вогнище овальної форми, розмірами 0,6 x 0,98 м. Воно складалося із двох шарів: нижній шар - це глиняна вимазка, споруджена на підстилаючому чорноземі, вона мала товщину 0,04-0,05 м і була випалена на світло-цеглястий колір. Верхній шар складався із спресованого світло-сірого попелу; товщина цього шару - 0,04-0,05 м (табл. У, 5).

У східному куті квадрата 15 цієї ж ділянки, на глибині 1,36 м виявлено інше вогнище такої самої форми і такого ж складу. Його розміри становлять 0,5 x 0,9 м, товщина шару перепаленої глини - 0,05 - 0,07 м, шару попелу - 0,02-0,04 м (табл. У, 6).

У західній частині цього ж квадрата, на глибині 1,40 м, виявлено аналогічного складу вогнище неправильної форми, розмірами 0,94 x 1,22 м. Товщина шару перепаленої глини - 0,03 м, попелу - 0,01-0,04 м (табл. У, 4).

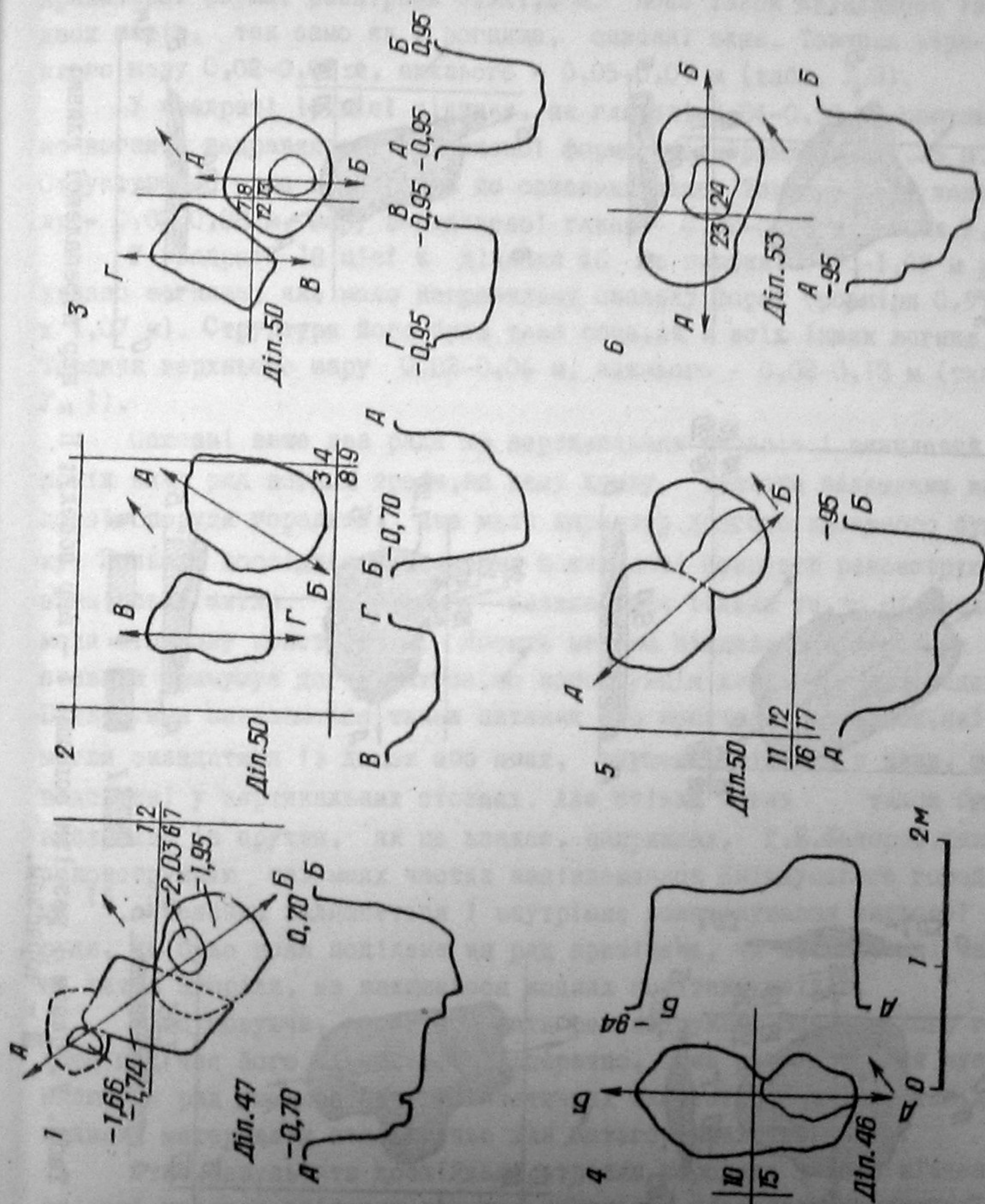

Табл. IV. Плани і розрізи ям внутрішнього ряду (1-6).

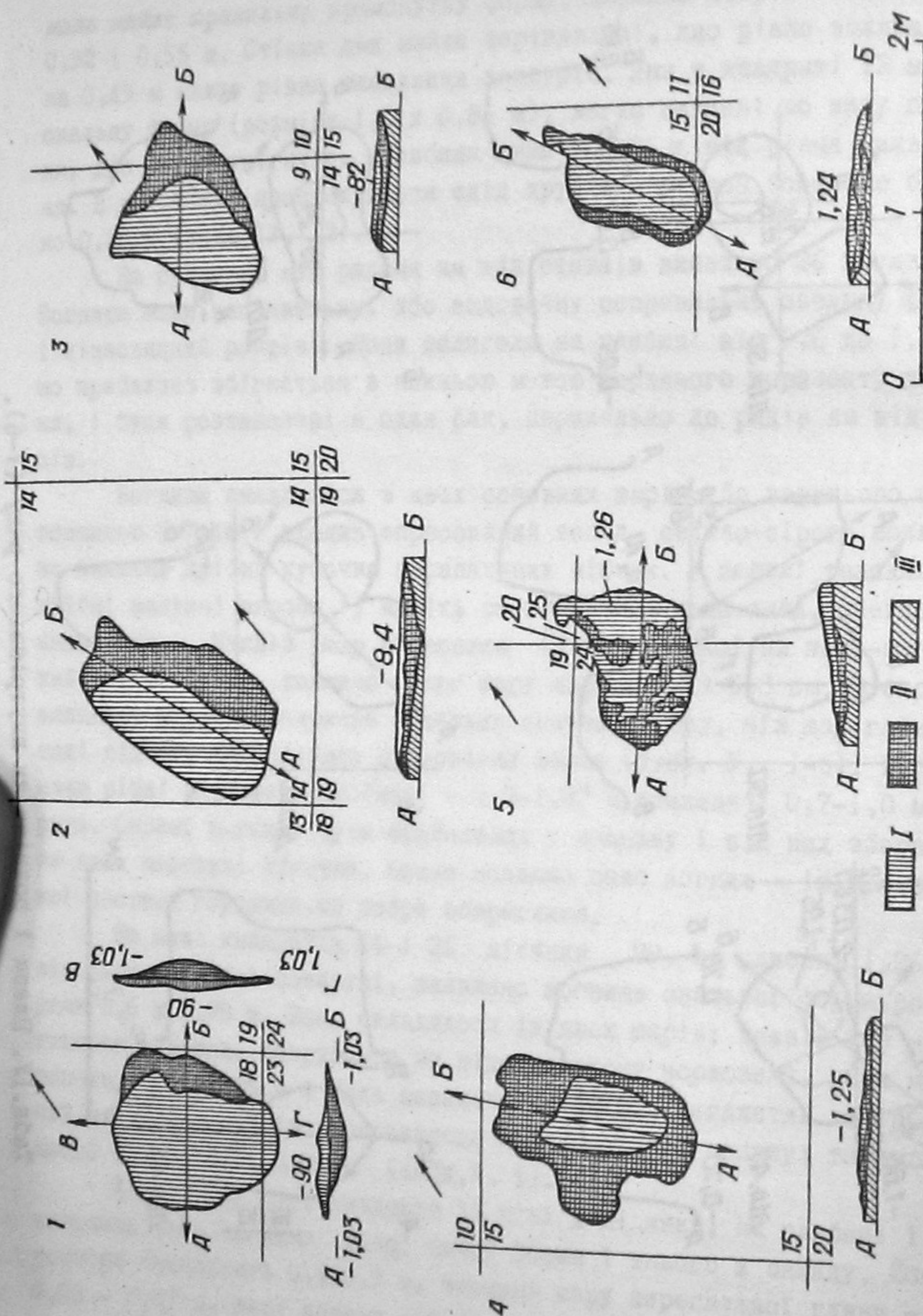

Табл. У. Плани і розрізи вогнищ: I - шар поделу; II - шар перепаленої глини; III - чорнозем.

На межі квадратів 9 і 10 ділянки 46 досліджено вогнище неправильної форми, розмірами 0,9x1,2 м. Воно також складалося із двох шарів, так само як і вогнища, описані вище. Товщина верхнього шару 0,02-0,03 м, нижнього - 0,05-0,07 м (табл. У, 3).

У квадраті 14 цієї ділянки, на глибині 0,84-0,98 м, простежено вогнище неправильної видовженої форми розмірами 0,80x1,35 м. Структура вогнища аналогічна до описаних вище. Товщина шару поделу - 0,02-0,03 м, шару перепаленої глини - 0,02-0,12 м (табл. У, 2).

У квадраті 18 цієї ж ділянки 46 на глибині 0,90-1,09 м розкопано вогнище, яке мало неправильну овальну форму (розміри 0,97x1,07 м). Структура його була така сама, як і всіх інших вогнищ. Товщина верхнього шару 0,02-0,06 м, нижнього - 0,02-0,13 м (табл. У, 1).

Описані вище два ряди ям вертикальних стовпів і виявлений поміж ними ряд вогнищ треба, на нашу думку, вважати залишками житлової споруди городища, яка мала характер довгого наземного будинку. Польові дослідження не дають можливості повністю реконструювати зимнівські житла. Відкритим залишається тільки те, що ці житла мали стовпову конструкцію. Досить велика віддаль поміж рядами стовпів примушує догадуватися, що конструкція даху була двоспадова. Відкритими залишаються також питання про конструкцію стінок, які могли окладатися із дощок або плах, впущених кінцями у пази, що видовбані у вертикальних стовпах. Але стінки могли також бути виплетені із пруття, як це вважає, наприклад, Г.Б.Федоров, даючи реконструкцію наземних частин напівземлянок Екімауцького городища¹⁵. Неясним залишається і внутрішнє розпланування житлової споруди, чи була вона поділена на ряд приміщень, чи ні. Наземні частини житла згоріли, не залишилося жодних помітних слідів.

Підсумовуючи, спробуємо дати реконструкцію Зимнівського городища під час його загибелі. Безперечно, така реконструкція мусить включати ряд умовностей і гіпотетичних елементів, зокрема там, де наявних матеріалів недостатньо для категоричних тверджень.

Отже, результати досліджень стрілки городища і його південно-східної частини свідчать про два горизонти оборонних конструкцій. На нашу думку, первісні укріплення згоріли і на їх місці побудова-

но нові укріплення. Сліди цієї фази збереглися лише під насипами землі із перекопів, на решті території городища вони були усунені, і тому спроба реконструкції первісного вигляду городища не могла б бути успішною.

Значно більше даних маємо для відтворення вигляду городища під час другої фази його забудови. Як вже зазначалося, після пожежі, що знищила первісні укріплення, проведено великі земляні роботи, перекопано мис з обох боків городища і підсипано платформу землею, добутою з перекопів. У південно-східній частині городища, звернутій до основи мису, з внутрішнього боку насип підперто вертикальною дерев'яною стіною – шалівкою, яка стримувала вал від розсування. Вершину насипу додатково укріплено дерев'яною огорожею, яка складалася з пнів дерева, укладених поміж парами стовпів-стояків. Такою ж дерев'яною стіною був захищений цілий південно-західний, західний і північний краї платформи городища. Стовпи-стояки захищалися від розсування спеціальними дерев'яними замками, які надягали на їх вершини. Стрілка городища не мала валу. Тут просто на насипі землі з перекопу стояла дерев'яна стіна, яка була повернута паралельно до контурів платформи. У кількох місцях стіну укріплювали додатково помости-башні, які давали можливість краще обстрілювати наступаючого ворога і захищати за допомогою обстрілу доступ до стіни. Вздовж північного, західного, південного і південно-західного країв платформи, на схилі 3-5 м нижче стіни, стояв нахилений у напільний бік частокол.

Неукріпленим залишався лише північно-східний схил городища. Він звернутий в бік заболоченої заплави річки, стрімкий і від природи мало доступний, отже, очевидно, не вимагав додаткового укріплення. Не виключена, однак, можливість, що і цей бік був захищений частоколом, який, можливо, пробігав тут дещо нижче по схилу.

Паралельно до дерев'яної стіни, з її внутрішнього боку, була розташована житлова споруда, що мала вигляд довгого будинку стовпової конструкції, прикритого, мабуть, двосхилим дахом. Сліди споруди дуже виразно простежуються вздовж західного краю плато і дещо нечітко виражені у південно-східній його частині, біля валу. Житлова споруда майже безпосередньо притикала до дерев'яної стіни і, можливо, була конструктивно з нею пов'язана. Цікаво, що в багатьох місцях залишки згорілих оборонних конструкцій були присипані шаром сідкої перепаленої глини. Можна здогадуватися, що простір поміж дерев'яною стіною і стінкою житла був заповнений насиповою глиною.

Під час пожежі, коли оборонна стіна впала, її прикрила глина із засипки. Далекою аналогією для такої реконструкції може бути подана П.М.Третьяковим реконструкція валу болотного городища поблизу с.Шапирево на р.Березинці. Тут насип валу був ззовні зміцнений плетінкою із товстих прутів, а з внутрішнього боку лежав на даху односхильної споруди¹⁶.

В'їзд на городище не був укріплений додатковими спеціальними спорудами. Він містився у північно-східній частині городища. Доступу до нього боронили захисники валу, а в хвилини небезпеки, очевидно, в'їзд барикадували підручними засобами.

Таким чином, Зимнівське городище можна віднести, за влучним визначенням П.М.Третьякова¹⁷, до категорії укріплених поселень з "житловими стінами". Відмінність нашої пам'ятки полягає в тому, що у більшості пам'яток такого типу житлові споруди оточують площадку городища суцільним кільцем (Тушемля)¹⁸, або, зокрема на мисових поселеннях, виступають у двох комплексах вздовж довгих боків мису (Шеліги)¹⁹, Борсуча Гірка²⁰. У Зимному житлова споруда займала лише один бік мису.

Городище загинуло досить раптово, внаслідок пожежі, яка знищила його повністю. Про її масштаби свідчить велика кількість попілу і дрібненьких кусочків вугілля у верхньому горизонті культурного шару пам'ятки. Очевидно, пожежа виникла під час нападу. На це вказують численні знахідки зброї на схилах мису, а також виявлення кістяка людини з відрубаною головою, кинутого між огорожею і частоколом. Певно, про аналогічну знахідку пише О.М.Цинкаловський, вказуючи, що, за свідченням місцевого населення, на схилі виявлено кістяк людини, "похованої в стоячому положенні"²¹. Слід також на-

¹⁶ П.Н.Третьяков, Е.А.Шмидт. Древние городища Смоленщины, стор.39.

¹⁷ Там же, стор.39.

¹⁸ Там же, стор.61, рис.23.

¹⁹ W.S. Z u s a Ń v k i . Początki wczesnego średniowiecza na Mazowszu Płockim w świetle ostatnich badań. - "Z otchłani wieków", t. XXXI, 1965, стор.197.

²⁰ В.Р.Тарасенко. Раскопки на городище "Барсучья горка". - КСИИМК, вып.ХУ, 1947, стор.102,105.

²¹ О.Цинкаловський. Вказ.праця, стор.225-227.

гадати, що у культурному шарі городища часто зустрічаються розрізані людські кістки, нерідко зі слідами обпалення. Можливо, це також останки мешканців городища, які загинули під час нападу і пожежі.

АНАЛІЗ РЕЧОВОГО ІНВЕНТАРЯ

Характер Зимнівського городища як пам'ятки, позбавленої закритих об'єктів, створює для дослідника ряд додаткових утруднень і перешкод. Протягом тривалого часу після знищення оборонних і житлових споруд все, що залишилося на городищі, в тому числі і останки його захисників, які загинули разом з ним, підлягало постійному перемішуванню. Зараз на цій площі знаходиться значна кількість розрізнених людських кісток, а серед десятків тисяч фрагментів глиняного посуду лише винятково і з великими труднощами вдалося зібрати кілька черепків однієї посудини, щоб дати хоч би часткову її реконструкцію. Ще дошкульнішим є факт, що коли загальні хронологічні межі городища, час його виникнення і занепаду можна встановити досить точно на основі численних датуючих знахідок, то весь речовий інвентар доводиться розглядати сумарно.

Нижче подається аналіз речового інвентаря по групах, упорядкованих за кількісним критерієм. На його основі в кінці розділу буде зроблена спроба датування городища.

Посуд. Найчисленнішу групу знахідок на городищі становить керамічний матеріал, представлений в основному уламками. Лише кілька посудин почастило повністю реконструювати, але наявний матеріал дає можливість скласти досить повне уявлення про характер і вигляд комплексу кераміки.

Весь керамічний матеріал, що належить до верхнього горизонту городища, складається із уламків посудин, виготовлених виключно ліпним способом. Жоден фрагмент не має слідів навіть часткового обточування чи підправлювання на гончарському крузі.

Посудини представлені двома основними формами: перша, що охоплює переважачу частину посуду, — це горщики, друга — представлена всього кількома екземплярами — це невеликі глибокі мисочки.

Деякі варіанти простежуються у складі керамічної маси. Переважаюча частина посудин виготовлена з глини зі значною домішкою грубого шамоту, жорстви, піску, а іноді навіть товченого залізного

шлаку. Поверхня таких посудин звичайно горбкувата. Невелика частина посуду виготовлена з глини з домішкою лише піску і має добре вигладжену поверхню. Залежності поміж формою і типом посудини та складом керамічної маси, з якої вона виготовлена, не простежено.

Випалювали посудини, мабуть, на вогнищах. Про це свідчить нерівномірний, плямистий колір посудин і переважно слабе їх обпалення. Частина фрагментів має сліди сильного повторного обпалення, внаслідок чого їх поверхня порозтріскувалась. У деяких випадках вона навіть ошлакована, а самі фрагменти деформовані. Колір уламків переважно сірий, різних відтінків, від світло-сірого до чорнявого, або сірувато-коричневий.

Фрагментарність матеріалу не дає можливості докладно простежити техніку виготовлення посуду, однак деякі спостереження становлять певний інтерес. Дно посудин має нерівну, шершаву поверхню із слідами використання грубої неорганічної підсіпки при їх виготовленні. Дно в переважній кількості випадків збереглося повністю разом з нижньою частиною стінок посудини, що може вказувати на формування їх із одного шматка гончарної глини шляхом видушування¹. На таку саме техніку вказує і досить значна товщина дна і нижньої частини стінок багатьох посудин та часте помітне виділення дна у профілі посудин.

Однак слід згадати, що в окремих випадках дна посудин доволі тонкі при порівняно великій товщині нижньої частини стінок. Якою технікою нарощували верхні частини стінок, спіральною чи кільцевидною, судити зараз важко. В усякому разі сліди зліплювання стрічок чи валиків, з яких нарощували стінки, добре загладжені і непомітні. Посудинки невеликих розмірів можливо виготовлялись цілі технікою видушування із одного шматка глини. Після закінчення ліплення поверхню посудин іноді дещо загладжували; особливо це стосується внутрішньої поверхні, на якій часто помітні широкі вертикальні жолобки від вигладжування пальцями. Поверхня посудин, виготовлених з глини з дрібнозернистими домішками, досить дбайливо вигладжена. Лише в одному випадку помітне спеціальне ошершавлення зовнішньої поверхні посудини за допомогою нанесення порівняно тонкої, дрібної рустики.

¹ Пор. W. H o Ź u b o w i c z . Garncarstwo wiejskie Zachodnich terenów Białorusi. Toruń, 1950, стор. 130-135.

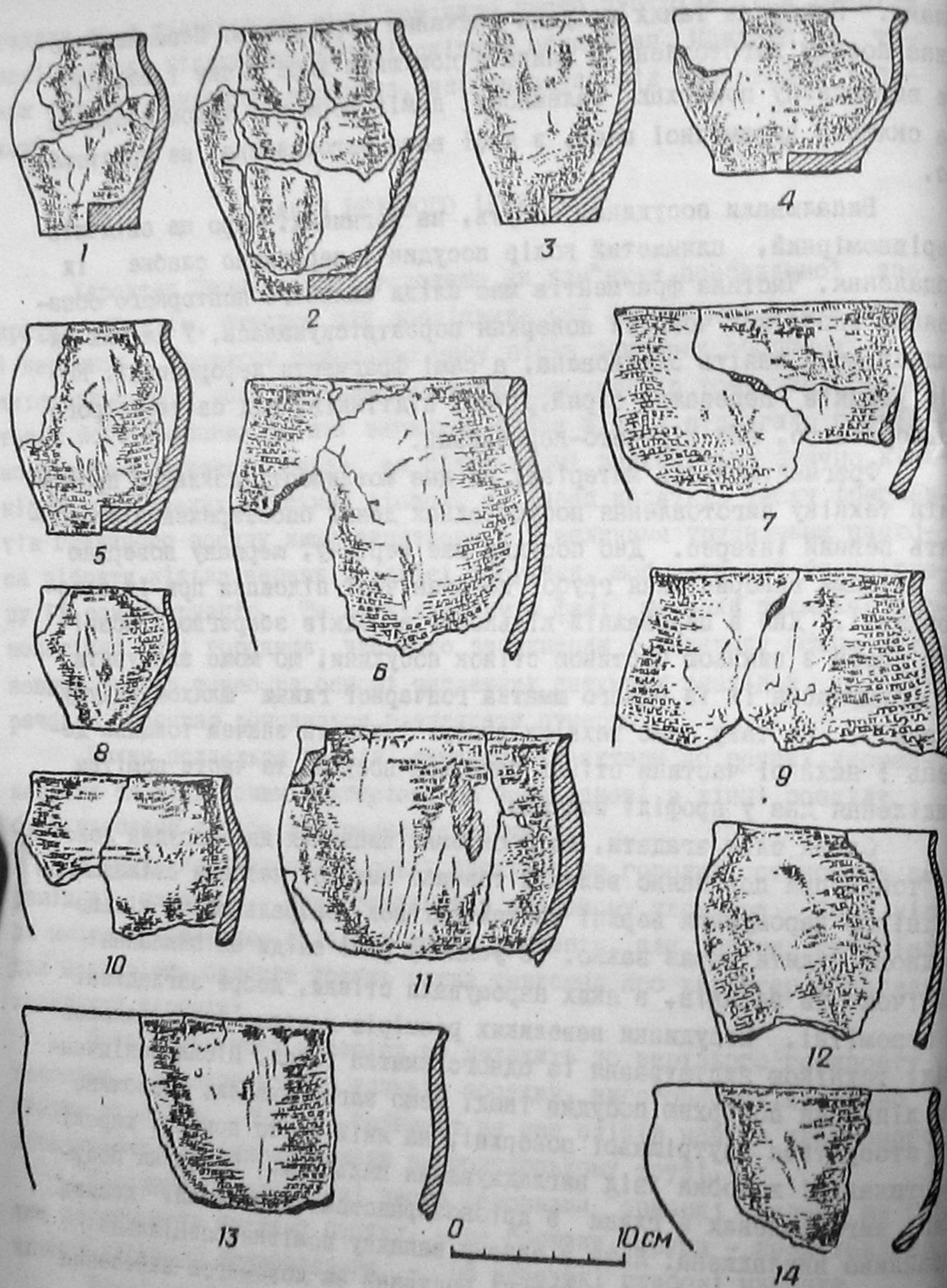

Табл. УІ. Керамічний матеріал: 1, 2, 5-9, 11-14 - горщики другого типу; 3 - горщик першого типу; 10 - горщик третього типу; 4 - мисочка.

Як вже зазначалося, посуд Зимнівського городища представлений в основному горщиками. На перший погляд їх уламки незвичайно схожі один на одного за кольором та горбкуватою поверхнею. Лише детальний розгляд дає можливість виділити серед них кілька типів. Це завдання значно утруднює відсутність цілих посудин. Лише порівняння з формами посуду, що виступають на синхронних пам'ятках цієї ж і сусідніх територій, може служити еталоном для перевірки правильності виділення такого чи іншого типу. В основу класифікації покладено форму верхньої частини посудин.

Перший типологічно найпростіший тип становлять нечисленні горщики яйцевидної форми, з горлом дещо вужчим, ніж найбільша опуклість посудини, яка, судячи з збережених уламків, містилася на двох третях її висоти. Винця фактично відсутні, лише в окремих випадках ледь помітно позначені. Край горла закруглений або косо зрізаний з внутрішнього боку. Розміри горщиків доволі різноманітні: діаметр горла коливається між 8,5 і 30 см, однак переважають зразки середніх розмірів з діаметром горла 14-20 см.

На окремий опис заслуговує мініатюрний горщик цього типу, який зберігся повністю (табл. УІ, 3). Він виготовлений з глини з домішкою дрібнотовченого шамоту. Його поверхня горбкувата, колір коричнево-сірий. Горщик яйцевидної форми має висоту 11,6 см, діаметр горла 8,3 см, дна - 5,5 см. Дно товсте, край горла закруглений.

Посудини такого типу, відомі з ряду поселень VI-VII ст. н. е., розташованих як на східно-, так і на західнослов'янській території. Так, вони відомі з поселення на урочищі Горохів в с. Рипнів² Львівської області, із жител поселення та із підкурганних поховань могильника в с. Корчак Житомирської області³. У Подністров'ї вони знайдені на поселенні в Незвиськах Івано-Франківської області⁴ та на Південному Бугі на поселенні в с. Самчинці Вінницької області⁵. На західнослов'янській території вони відомі з мо-

² В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев П) на Западном Буге. - МИА, № 108, М., 1963, стор. 358, рис. 6, 1; стор. 361, рис. 7, 3.

³ И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на Тетерева. - МИА, № 108, 1963, стор. 43, рис. 7, 3; В. П. Петров. Памятники корчаковского типа. - МИА, № 108, 1963, стор. 35, рис. 2-3.

⁴ Г. І. Смірнова. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення. - МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 100, рис. 11, 5.

⁵ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения в средней части Южного Буга. - СА, № 3, 1961, стор. 199, рис. 10, 7.

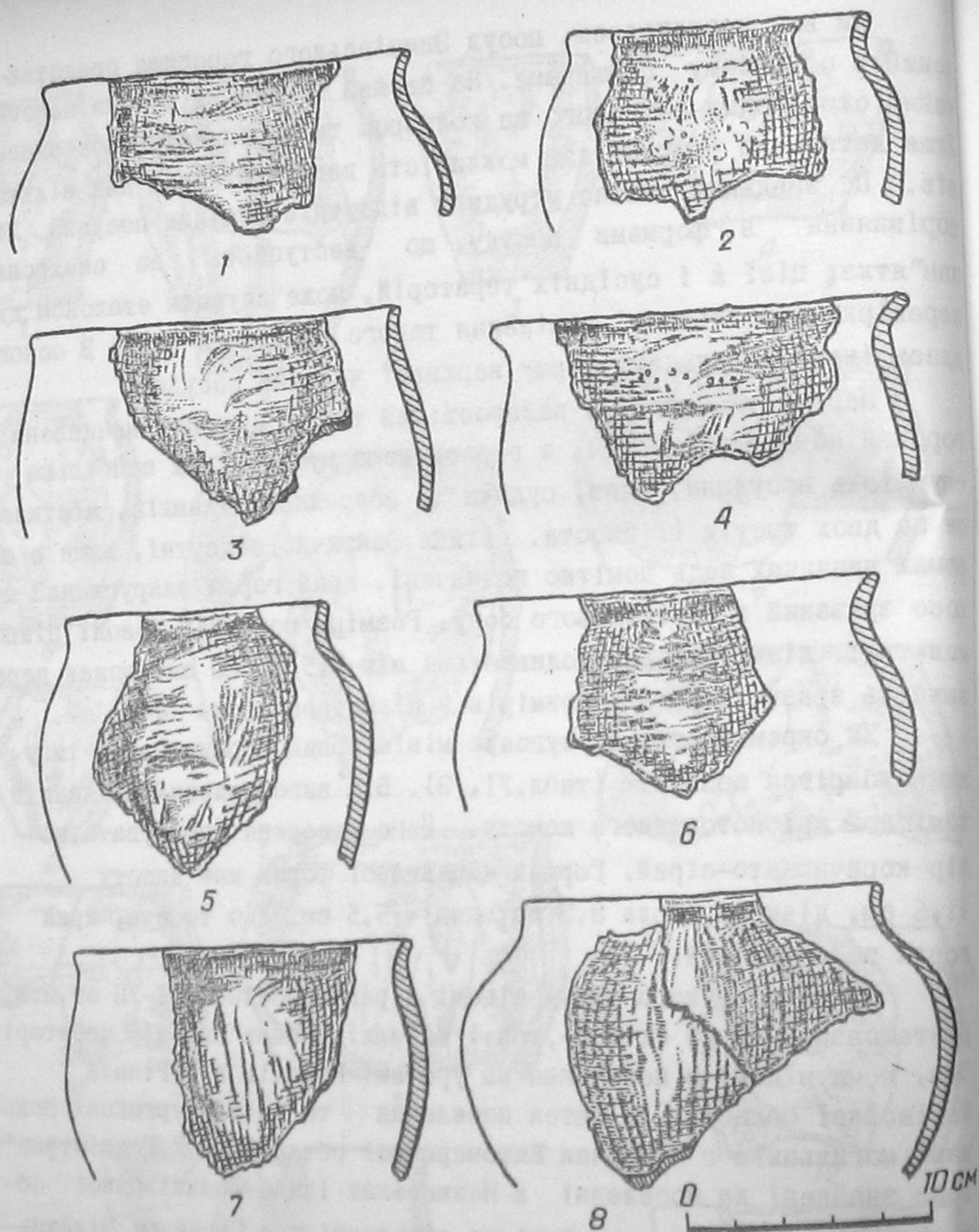

Табл.УІІ. Керамічний матеріал. Горщики другого типу /1-8/.

гильника в Гросцоберніц у межиріччі Ельби і Заали⁶. Другий тип (табл.УІ, 5-9, 11-13; табл.УП, 1-8) найчисленніший, представлений горщиками яйцеподібною або овальною формою з виразно виділеними невисокими вінцями. Вінця у переважній більшості легко відігнуті назовні, дещо рідше вертикальні або нахилені до середини. Край вінця заокруглений або горизонтально зрізаний. Діаметр по вінцях горщиків того типу, як правило, дещо менший або дорівнює діаметрові найбільшої опуклості посудини і коливається в межах від 10 до 20 см з відхиленням в один і в другий бік. Судячи з фрагментів краще збережених посудин, вони не були високі (табл.УІ, 2). Горщики другого типу найчастіше виготовлені з глини з домішкою грубозернистого піску і з вигладженою поверхнею.

На окремий опис заслуговують кілька краще збережених посудин цього типу.

1. Низький горщик з опуклими стінками та невисокими, легко відігнутими назовні, вінцями з заокругленим краєм. Висота його дорівнює 18 см і стільки ж становить діаметр горщика по вінцях. Діаметр дна дорівнює 12 см, а найбільшій опуклості (на висоті 2/3 висоти горщика) - 22,5 см. Посудина виготовлена з глини з домішкою жорсткості і шамоту, поверхня горбкувата, випал нерівномірний, внаслідок чого забарвлення плямисте темно-сірого і коричневого кольорів.

2. Мініатюрний горщечок 12,5 см заввишки. Діаметр дна - 6,8 см, діаметр найбільшій опуклості, що знаходилась на 2/3 висоти - 11,5 см, діаметр по вінцях - 9,1 см, дещо помітно виділене у профілі посудини, вінця невисокі, відігнуті назовні з заокругленим краєм. Горщик виготовлений з глини з домішкою дрібної жорсткості та невеликої кількості піску, поверхня шершава (табл.УІ, 5).

3. Мініатюрний горщечок за загальними пропорціями подібний до описаного під № 1. Його висота 8 см, діаметр дна 4,8 см, діаметр по вінцях 7,5 см, діаметр найбільшій опуклості 9,0 см. Найбільша опуклість знаходилась дещо вище половини висоти. Дно легко відзначене у профілі горщечка, вінця, ледь відігнуті назовні, мають заокруглений край (табл.УІ, 8). Посудинка виготовлена з глини з домішкою дрібного шамоту і має горбкувату поверхню. Випал середньої міц-

⁶ Th. Voigt. Zur Herkunftsfrage der Brandgräbergruppe mit slavischem Kulturgut, vom 6.-8. Jahrhundert im Elbe-Saale-Gebiet, Prähistorische Zeitschrift XXXVII Bd., 1959, стор.160, рис.2f.

ності, нерівномірний, колір сірувато-коричневий і цеглястий. Збережена частина становить близько четвертини горщика.

4. Горщик овальної форми висотою 15,8 см. Діаметр дна дорівнює 8,0 см, діаметр найбільшої опуклості 14,4 см, діаметр по вінцях 11,4 см. Денце легко позначене у профілі, найбільша опуклість бочка піднесена дещо вище половини висоти, вінця невисокі, вертикальні з заокругленим краєм. Колір посудини коричнево-сірий, плямистий. Випал вогнищевий, середньої міцності. У керамічній масі наявна домішка шамоту та невеликої кількості піску, поверхня горбкувата (табл.УІ, 2).

5. Невеликий горщечок присадкуватої, майже банкоподібної форми. Його висота дорівнює 11,4 см, діаметр дна - 7,4 см, діаметр по вінцях - 6,6 см. Денце легко виділене у профілі, вінця високі вертикальні, з горизонтально зрізаним краєм. Випал середньої міцності, вогнищевий, колір темно-сірий. У керамічній масі міститься домішка грубозернистого піску, поверхня посудини горбкувата (табл.УІ, 1).

Аналогії для горщиків цього типу знаходимо на поселеннях у Рівневі⁷, Зеленому Гаї⁸ на Подністров'ї, на могильнику поблизу с.Кочак⁹, у нижньому шарі поселення в Луці-Райковецькій¹⁰, на городищі і селищі в Хотомелі¹¹, в басейні Прип'яті. В сточищі Південного Бугу вони відомі на поселеннях у Семенках і на острові Митковському¹², виступають також на поселенні поблизу с.Сахнівки на Дніпрі¹³. На півдні східнослов'янських земель вони відомі з могильни-

⁷ В.Д. Баран. Вказ.праця.- МИА, вип.108, стор.361, рис.7.

⁸ В.Д. Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни. Archeologické Rozhledy, т. XX/5, 1968, стор.587, рис.3,2,7,9.

⁹ І.С. Винокур. Старожитності Східної Волині. Чернівці, 1960, стор.67, табл.ІХ,3.

¹⁰ В.К. Гончаров. Лука-Райковецкая. - МИА, № 108. М., 1963, стор.324, рис.5,1; стор.361, рис.7,5.

¹¹ Ю.В.Кухаренко. Раскопки на городище и селище Хотомель. - ИСИИМК, вип.68. М., 1957, стор.95, рис.36,5.

¹² П.И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. - МИА, № 108. М., 1963, стор.3, рис.5,1; стор.328, рис.3,8; його ж. Раннеславянские поселения в средней части Южного Буга. - СА, № 3, 1961, рис.4,2.

¹³ Ю.В.Кухаренко. Раскопки у с.Сахновки. - МИА, № 108. М., 1963, стор.216, рис.3,8.

ка в Серата Монтеору¹⁴. На західнослов'янській території горщики такого типу відомі із пам'яток Повіслення¹⁵, межиріччя Ельби і Заали¹⁶, Моравії¹⁷ і Чехії¹⁸.

Третій тип (табл.УІ, 10) представлений уламками лише кількох посудин. Його характерною рисою є наявність на плечиках горщика чіткого ребристого перелому. Ці посудини мають невисокі вертикальні або легко нахилені до середини вінця з заокругленим краєм. Діаметр по вінцях дорівнює від 13 до 19 см.

Серед опублікованих матеріалів із синхронних пам'яток східнослов'янської території точних аналогій для посудин третього типу, поки що, невідомо. В дещо пізнішому часі посудини подібного типу багато орнаментовані, з'являються в межиріччі Одри і Ельби¹⁹.

Крім того, знайдено уламки кількох посудин, форму яких зараз важко визначити. Судячи з графічної реконструкції (табл.УІ, 7, 14) на основі знайдених фрагментів, це уламки або глибоких мисок, або, що більш ймовірно, широкогорлих горщиків, подібних до виявлених на поселеннях в Луці-Райковецькій²⁰, на острові Митковському і в с.Шурівцях на Південному Бузі²¹.

На окрему увагу заслуговують також уламки кількох горщиків другого типу, особливо великих розмірів. Діаметр посудин по

¹⁴ I. Nestor & E. Zaharia. Săpăturile de la Sărata Monteoru, Materiale și cercetări arheologice, t.V, 1959, стор. 516, рис.2,3; т.УІ, 1959, стор.511, рис.1,1,6; т.УП, 1961, стор.514, рис.1,2.

¹⁵ W. Bergant. Wczesnośredniowieczne szentaryzysko ciałopalne w miejscowości Międzyborów, pow. Grodzisk Mazowiecki. Archeologicke rozhledy, т.УП, 1955, стор.539; W. Szumanski. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, стор.52, рис.15.

¹⁶ Th. Voigt. Вказ.праця, стор.159, рис.1а, стор.160, рис.2а-б; W. Hofmann. Die frühslavische Brandgräberfelder im mittlerem Elbegebiet, Prähistorische Zeitschrift, т. XXXVII, 1959, стор.171, рис.4е, 173, рис.6а.

¹⁷ J. Poulik. Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno, 1948-1950, табл.92а, табл.93 а-в.

¹⁸ I. Vokovskí. Staroslovanská keramika ve Střední Evropě. Praha, 1940, стор.23; табл.5,1,3,4,6,7,9,10,16; стор.25, табл.6,14,17,19.

¹⁹ I. Vokovskí. Вказ.праця, стор.47, рис.15; стор.49, рис.16.

²⁰ В.К.Гончаров. Вказ.праця.-МИА, № 108, стор.361, рис.7,5.

²¹ П.И.Хавлюк. Вказ.праця.-СА, № 3, 1961, рис.3,1; рис.4,1.

вінцях дорівнює від 30 до 40 см. Мабуть, це були посудини, призначені для зберігання харчових запасів.

Переважає частина горщиків, знайдених на городищі в Зимному, неорнаментована і позбавлена будь-яких прикрас. Це не виняткове явище, в закономірність, що простежується у матеріалах усіх синхронних пам'яток східно- і західнослов'янської території. Шойно на наступному етапі розвитку слов'янської кераміки починається широке застосування орнаменту посуду (другий ступінь розвитку слов'янської кераміки за Й.Поуліком)²².

Виняток з цього правила становлять уламки кількох горщиків із слідами примітивного орнаменту.

1. Уламок горщика значних розмірів першого типу, з краєм горла косо зрізаним у бік середньої частини посудини. Край горла прикрашений подвійною косою насічкою, що дає ефект ромбічної клітки (рис.5,1).

Так, орнаментовані посудини відомі з поселення Ріпнів II²³ та з городища в Хотомелі²⁴.

2. Фрагмент невеликого горщика третього типу з краєм вінець, прикрашений невизначеною простою насічкою.

3. Фрагмент невеликого горщика третього типу, прикрашеного під вінцими рельєфним наліпним валиком з косою насічкою (рис. 5,2). Посудини з такою прикрасою відомі з поселення Ріпнів II²⁵, городища в Хотомелі²⁶ та з житла 4 поселення в с.Корчак²⁷.

4. Уламок горщика другого типу, з невисокими вертикальними вінцими, прикрашений на плечиках вглибним орнаментом у вигляді недбайливо нанесених косих хрестиків (рис.5,4). Найближчі аналогії це посудина з житла № 4 Плісеського городища, датована УІІ-УІІІ ст.²⁸

²² J. P o u l i k . Staroslovanská Morava. Praha, 1948, стор. 14, 94.

²³ В.Д.Б а р а н . Вказ.праця. - МИА, вип.108, стор.361, рис.7,5.

²⁴ Ю.В.К у х а р е н к о . Вказ.праця. - КСИИМК, вип.68, стор.94.

²⁵ В.Д. Б а р а н . Вказ.праця. - МИА, вип.108, стор.361, рис.7,6.

²⁶ Ю.В.К у х а р е н к о . - Вказ.праця. - КСИИМК, вип.68, стор.95, рис.36,7.

²⁷ И.П.Р у с а н о в а . Вказ. праця. - МИА, вип.108, стор.246, рис.3,7.

²⁸ М.І.К у ч е р а . Древній Плісеськ. - АП, т.ХІІ, 1962, стор.47, рис.19,5.

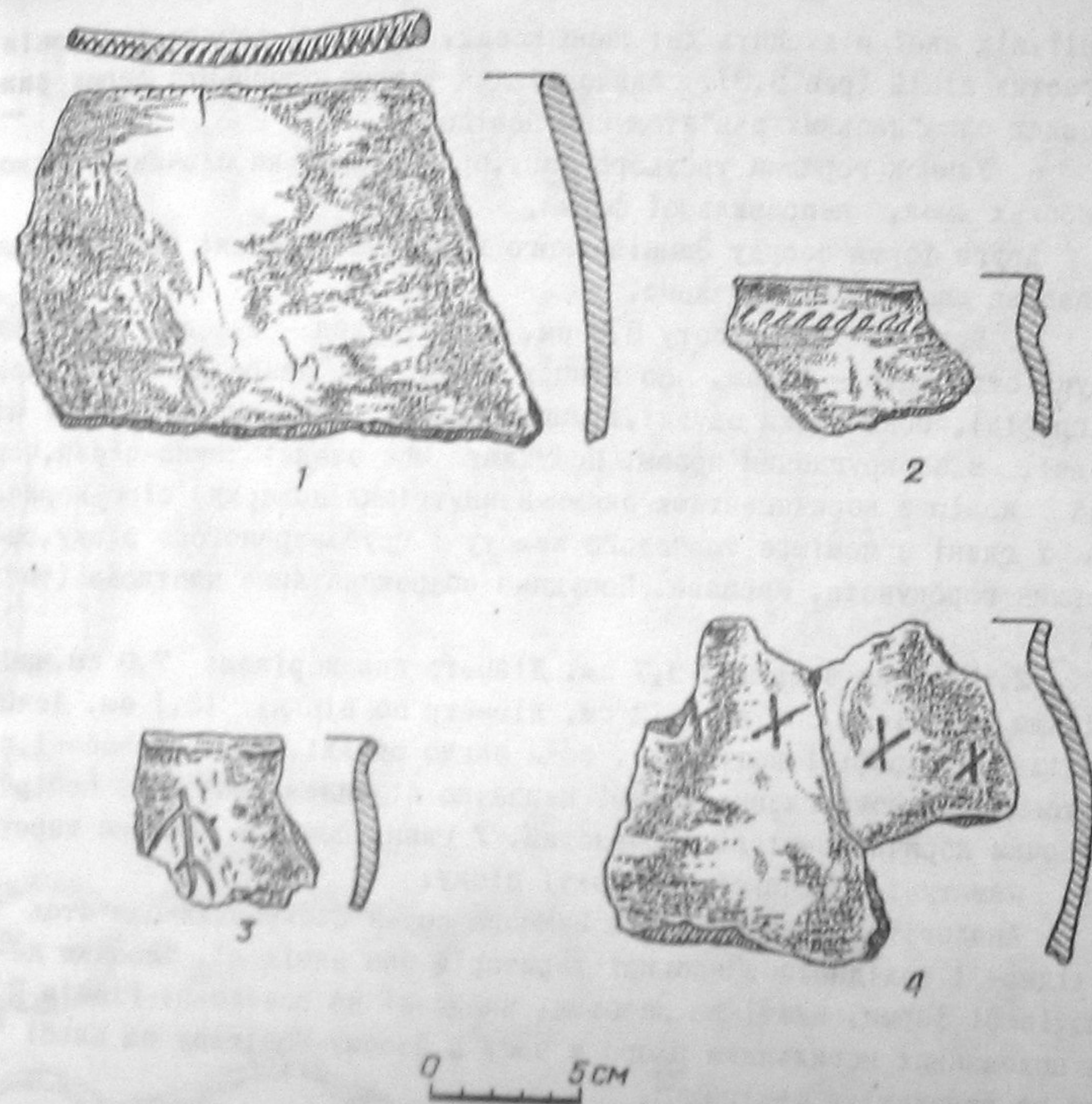

Рис.5. Зразки орнаментованого посуду (1-4).

та уламок горщика з житла на урочищі Гончариха поблизу с.Сахнівки Черкаської області²⁹. Орнамент посудини з Сахнівки відрізнявся тим, що хрестики були обведені кружечком.

5. Фрагмент горщечка третього типу прикрашений на плечиках вглибним орнаментом типу "ялинки", що складається з вертикальної

²⁹ Ю.В.К у х а р е н к о . Вказ.праця. - МИА, вип.108, стор.246, рис.3,7.

лінії, від якої відходять дві пари косих, опущених донизу відрізків дугастих ліній (рис. 5, 3). Аналогії для такого орнаменту серед синхронних слов'янських пам'яток нам невідомі.

6. Уламок горщика третього типу, прикрашений на плечиках рядком глибоких ямок, неправильної форми.

Друга форма посуду Зимнівського городища, глибокі мисочки, представлена лише двома зразками.

1. Мисочка має висоту 8,9 см, діаметр дна - 7,4 см, найбільшу опуклість боків - 12 см, по вінцях - 12,2 см. Денце легко виділене у профілі, боки трохи опуклі, вінця невисокі, незначно відхилені назовні, з заокругленим краєм. Посудинка має ззовні темно-сірий, чорний колір з коричнюватими плямами, внутрішня поверхня сіро-коричнева. У глині є домішка товченого шамоту і грубозернистого піску, поверхня горбкувата, шершава. Посудина збережена лише частково (табл. УІ, 4).

2. Мисочка заввишки 9,7 см. Діаметр дна дорівнює 7,0 см, найбільша опуклість боків - 12 см, діаметр по вінцях 12,1 см. Денце виділене у профілі посудинки, боки легко опуклі, вінця невисокі, з потовщеним заокругленим краєм, незначно відхилені назовні. Колір мисочки коричнево-сірий, плямистий. У глині помітна домішка жорстви, шамоту і невеликої кількості піску.

Аналогії для мисочок із Зимного серед синхронних пам'яток східно- і західнослов'янської території нам невідомі. Мисочки дещо іншої форми, нижчі за висотою, знайдені на поселенні Ріпнів П в похованнях могильника цього ж часу в Дессау-Мозігкау на Ельбі та на городищі в Шелігах³².

Вироби з заліза. Другу за кількістю групу знахідок, дуже важливу за характером, становлять вироби з заліза. На жаль, вони у переважній більшості погано збереглися внаслідок руйнівної дії окисів. Залізні вироби за їх практичним призначенням можна поділити на три підгрупи: знаряддя виробництва, предмети побуту і озброєння.

а) Знаряддя виробництва. Ця підгрупа представлена, на жаль, невеликою кількістю знахідок. На перше місце висувається єдина зна-

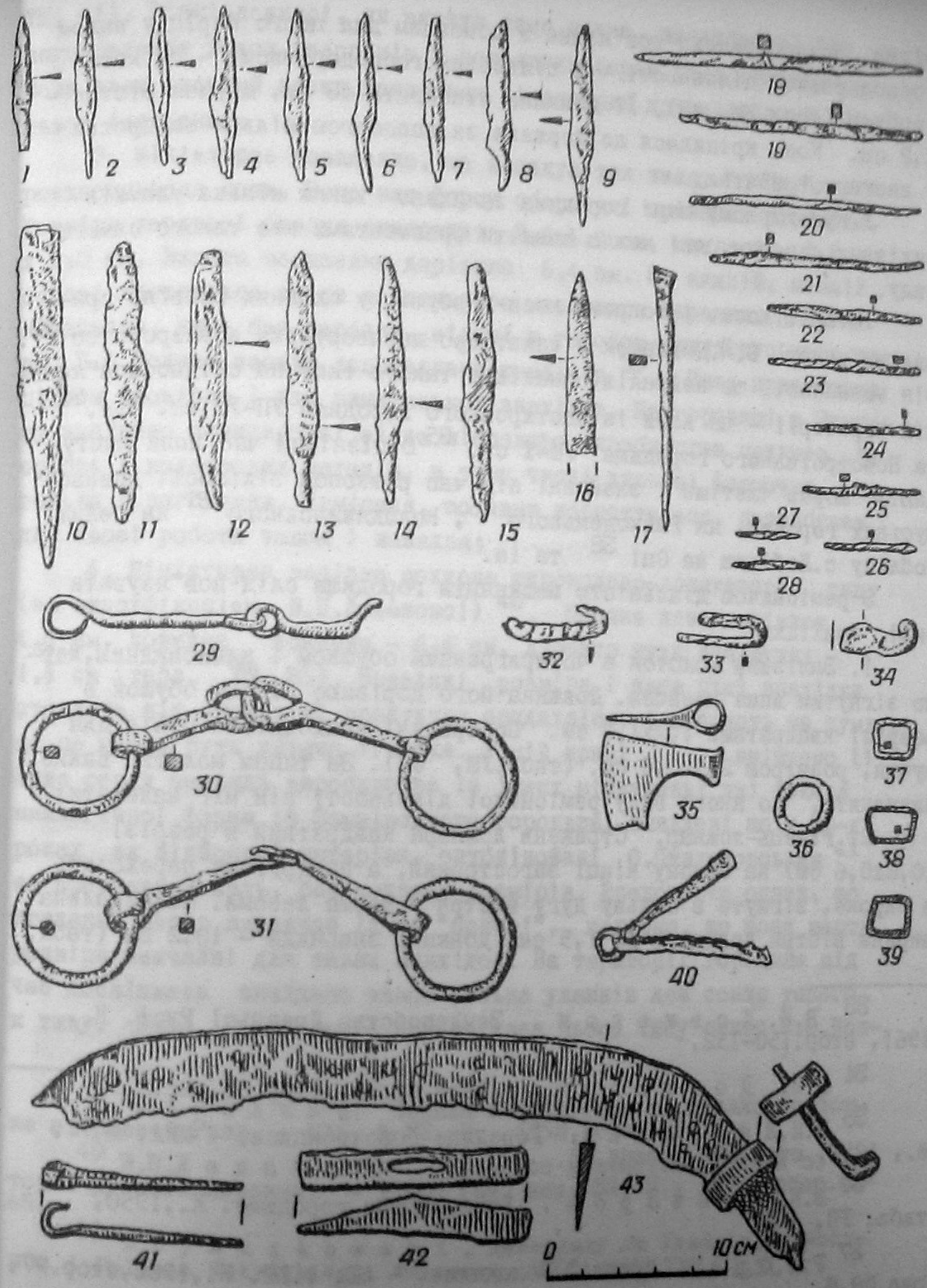

Табл. УІІ. Залізні вироби: 1-16 - ножі; 17-28 - стрижні та шила; 29-31, 40 - вудила; 32-34 - уламки кресал; 35 - мініатюрна сокира; 36-39 - окуття; 41 - різець-ложкар; 42 - молоток; 43 - коса-горбуша.

³⁰ В. Д. Баран. Вказ. праця. - ММА, вип. 108, стор. 360-362, рис. 31
³¹ W. Hoffmann. Вказ. праця, стор. 172, рис. 5, с.
³² W. Szymański. Szeligi pod Płockiem, стор. 74, рис. 21, 9.

хідка, безпосередньо пов'язана з основним для цього періоду видом господарської діяльності – з сільським господарством, – це коса-горбуша (табл. УШ, 43). Її довжина становить 43 см, ширина вістря – 4,2 см. Коса кріпилася до держака за допомогою кільця-наперotka і вистарчої п'ятки.

У культурному шарі городища знайдено також кілька уламків залізних пластин, які можна вважати фрагментами кіс такого самого типу.

Історії коси, і зокрема коси-горбуші, у східних слов'ян присвятив увагу В.Й.Довженок у книзі про давньоруське землеробство³³. Він зазначає, що найраніші знахідки такого типу на східнослов'янській території – це коси із Пастирського городища УП–УШ ст. н.е.³⁴ та Новотроїцького городища УШ–Х ст.³⁵ В пізніший час вони виступають щораз частіше і знайдені під час розкопок більшості давньоруських городищ, як Райковецького³⁶, Колодяжинського³⁷ на селищі поблизу с.Лебідка на Оці³⁸ та ін.

З ремісничою діяльністю мешканців городища слід пов'язувати такі знахідки:

1. Залізний молоток з чотиригранним обушком і клиновидним, легко зігнутих вниз клевцем. Довжина його дорівнює 12 см, обушок в розрізі квадратний 1,7х1,7 см. Посередині знаходиться отвір для ручки, розміром 2,9х0,6 см. (табл. УШ, 42). За типом молотка важко визначити, до якого виду ремісничої діяльності він міг належати;

2. Різець-ложкар. Стрижень ложкаря квадратний в розрізі (0,6х0,6 см) на одному кінці загострений, а на другому переходить в широке, зігнуте в сильну дугу вістря з двома лезами. Максимальна ширина вістря доходить до 1,5 см, довжина знаряддя – 10,2 см (табл.

³³ В.Й. Д о в ж е н о к . Землеробство Древньої Русі. К., 1961, стор.150–152.

³⁴ В.Й. Д о в ж е н о к . Вказ.праця, стор.33,рис.8,9.

³⁵ И.И.Л я п у ш к и н . Городище Новотроицкое. – МИА, № 74. М., 1958, стор.322, табл.88.

³⁶ В.К. Г о н ч а р о в . Райковецкое городище. К., 1950, табл. УП, 1–4.

³⁷ Р.О.Ю р а . Древний Колодяжин. – АП, т.ХП. К., 1962, стор.97, рис.28,8.

³⁸ Т.Н.Н и к о л ь с к а я . Культура племен бассейна верхней Оки в I тысячелетии н.э. – МИА, № 72. М., 1959, стор.61, рис.26,2.

УШ, 41). Різці-ложкарі, як вказує сама назва, передбачені для виготовлення ложок, черпаків і невеликих дерев'яних посудинок. Вони мали великий ареал поширення і значний хронологічний діапазон існування;

3. Мініатюрне коваделко, що нагадує так звану "бабку" для розклепування коси. Воно має форму оберненої зрізаної піраміди. Розміри верхньої основи становлять 2,6х4,6 см, нижньої – 1,3 х 2,0 см. Висота коваделка дорівнює 6,4 см. На нижній, меншій основі збереглися сліди відламаного масивного черенка. Подібні коваделка, лише без черенка, відомі з городищ давньоруського часу, Б.О.Колчин вважає коваделками ювелірів³⁹. Таке припущення цілком ймовірне і для зимнівської знахідки. На городищі в Зимному знайдено незаперечні сліди місцевого виробництва прикрас із срібла і кольорових металів, в тому числі ливарні формочки, тигельки і заготовки. Ремісник, що ними користувався, потребував для своєї роботи також і ковадла;

4. Мініатюрна залізна сокирка широколезно-лопатевого типу (за класифікацією В.П.Левашової)⁴⁰. Ширина леза дорівнює 4,6 см, довжина сокирки – 6,4 см, діаметр вуха для ручки – 1,4 см (табл. УШ, 35). Невеликі розміри і вага цієї знахідки ставлять під сумнів її практичну придатність і наводять на думку, що це могла бути дитяча іграшка. У цій праці вміщуємо її опію серед знарядь виробництва із інших міркувань: дві сокирки аналогічної форми із Зимнівського городища, знайдені ще у 30-х роках як підйомний матеріал, опубліковані О.Цинкаловським⁴¹, на превеликий жаль, без подання розмірів. Враховуючи однак, що згаданий автор визначає їх як "бойові", гадаємо, що вони мають розміри звичайні для таких знахідок. На території городища під час досліджень знайдено також кілька уламків лез сокир такого ж типу. Щодо практичного призначення цього типу сокир Б.О.Кол-

³⁹ Б.А.К о л ч и н . Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. – МИА, № 32. М., 1953, стор.57.

⁴⁰ В.П.Л е в а ш о в а . Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни. – Труды ГИМ, вып. 32. М., 1956, стор.42–43.

⁴¹ А.С у п к а ł о w а к и . Materiały do Pradziejów Wołyńskich i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961, табл. XXIII, 1, 2.

чия висловив думку, що це спеціалізоване знаряддя тесяра⁴². На нашу думку, більш переконливим є погляд В.П.Левашової⁴³, яка вважає, що всі типи сокир використовувалися для різних робіт. Щодо хронології таких сокир В.П.Левашова підкреслює, що на східнослов'янській території вони з'являються на межі I і II тисячоліть н.е., але на сусідніх територіях, у тому числі у Прибалтиці, у західних слов'ян і в Подунав'ї різні варіанти цього типу сокир побутували вже у першій половині I тисячоліття н.е.⁴⁴ Отже, для території Західної Волині, що знаходилась поблизу межі східно- і західнослов'янських земель, хронологічний діапазон таких знарядь дуже широкий.

Цікаву групу виробів із заліза становлять різної величини стрижні - від невеликих, довжиною 5,3 см, до порівняно великих - 15-16 см завдовжки (табл. УШ, 18-28). Переважна частина таких виробів загострена на обох або, принаймні, на одному кінці. Складається враження, що ці стрижні використовувалися як знаряддя, чи то як шила (у випадку, коли стрижень загострений з обох кінців, тобто має гостру робочу частину і черенок для ручки), чи як пуанسونи, пробійники та ін.

Заготовками для виготовлення якихось інструментів слід вважати очевидно, десять залізних предметів, знайдених разом на ділянці 40 (табл. УШ, 17). Вони мають вигляд прямокутних у розрізі (1,0х0,7 см) залізних стрижнів, довжиною близько 14 см, які звужуються і тоншають в напрямку одного кінця, а на другому мають виразні сліди перерубування у гарячому стані (гарячої рубки). Згадані заготовки, мабуть, були початково розковані у вигляді довгих стрижнів, що потоншуються з обох боків, а згодом розрубані на половинки. Їх форма не дає можливості припустити, для яких конкретних виробів вони могли служити заготовками.

б) Предмети побуту. Посереднє місце між знаряддями виробництва і предметами побуту займають залізні ножі, які, безперечно, використовувалися мешканцями городища як у побуті, так і у виробничій діяльності. Виявлені під час розкопок ножі переважно не дуже вели-

⁴² Б.А. Колчян. Вказ.праця, стор.103.

⁴³ В.П.Левашова. Вказ.праця, стор.42.

⁴⁴ Там же.

ких розмірів. Їх довжина (вістря разом з черенком) коливається від 8,5 до 15 см. Тільки один ніж, що зберігся лише частково, був значно більших розмірів (табл. УШ, 10) і, можливо, використовувався як бойовий.

Знайдені ножі за формою спинки і леза вістря можна поділити на два основні типи.

1. Більшість ножів становлять зразки з дугастою спинкою і дугастим лезом, тобто так звані кинджалоподібної форми (табл. УШ, 1-7, 13-16). Вістря переходить у масивний трикутний черенок переважно плавно, лише у кількох випадках черенок відділений від спинки різким уступом (табл. УШ, 6, 14).

2. Другий менш численний тип становлять ножі з прямолінійною спинкою і дугастим лезом (табл. УШ, 8, 9, 12). В окремих зразках цього типу черенок утворює із спинкою пряму лінію (табл. УШ, 12).

Ножі обох типів відомі з багатьох пам'яток східно- і західнослов'янської⁴⁵ територій, що датуються другою половиною першого і початком другого тисячоліть н.е. У свій час В.А.Арциховський висловив думку, що основним типом слов'янських ножів взагалі є ножі з прямою спинкою і дугастим лезом⁴⁷. Пізніші дослідження виявили, що для східно- і західнослов'янської⁴⁸ територій характерні ножі обох типів, виявлені на Зимнівському городищі.

Із залізних виробів чисто побутового призначення на території городища знайдено колекцію залізних пряжок, кінські вудила, уламки кресал та різної величини кільця та і окуття.

Всі залізні пряжки, знайдені на Зимнівському городищі, мають просту безшарнірну конструкцію. За формою рамки можна їх поділити на чотири типи.

⁴⁵ Ю.В.Кухаренко. Вказ.праця. - КСИИМК, вип.68, стор.93, рис.35, 1-36; Д.Т.Березовец. Поселения Уличей на Тясмине. - МИА, № 108, стор.162, рис.10, 13, 14, 19; П.И.Павлюк. Вказ.праця. - МИА, № 108, стор.332, рис.13, 6-11; И.И.Дяпушкин. Городище Новотроицкое. - МИА, № 74, стор.327, табл.ХСШ, 1-9; М.П.Кучера. Вказ.праця, стор.39, рис.15, 14; Б.А.Колчян. Вказ.праця, рис.35 і 34.

⁴⁶ Ж.Кізнєг. Devínska Nová Ves, Bratislava, 1952, стор.298, 1952, стор.298.

⁴⁷ В.А.Арциховський. Кургани Вятчей. М., 1930, стор.95.

⁴⁸ Б.А.Колчян. Вказ.праця, стор.71.

⁴⁹ Ж.Кізнєг. Вказ.праця, стор.298.

1. Пряжки з рамкою вісімкоподібної форми (табл. XI, рис. 15-20, 23-27, 31). Цей тип представлений дванадцятьма цілими і пошкодженими пряжками. Рамка однієї з пряжок прикрашена з трьох боків пазами поперечних рельєфних пружків (табл. XI, 25). Язички прості без прикрас. Розміри пряжок цього типу коливаються в межах від 21x29 до 33x59 мм.

Залізні пряжки вісімкоподібної форми зустрічаються серед знахідок другої половини I тисячоліття н.е. На східнослов'янській території такі знахідки відомі з господарської споруди VI поселення У-УП ст. н.е. в с. Семенки на Південному Бузі⁵⁰, а також з підкурганних поховань VI-УП ст. н.е. поблизу с. Акатово на Смоленщині⁵¹. Близькі аналогії для пряжок такого типу знаходимо і серед матеріалів аварських могильників Угорщини⁵². На жаль, вони відомі там лише із недатованих комплексів і хронологія їх для цієї території поки що не розроблена.

2. Пряжки з рамками овальної форми представлені трьома зразками (табл. XI, 28, 29, 33). Їх розміри дорівнювали від 17x25 мм до 20x32 мм. Одна з пряжок мала язичок видовженої трикутної щиткоподібної форми. Аналогічні пряжки з аламанських могильників Вюрттембергу В. Веек датує VI-УП ст. н.е.⁵³

3. Пряжка з рамкою круглої форми з двома виступами, між якими розміщена вісь для язичка (табл. XI, 32). Діаметр рамки становить 26 мм, язичок не зберігся. Точні аналогії для неї невідомі, але пряжки подібної форми із могильника VI-УП ст. в Фенеку (Угорщина) описані Й. Гампелем⁵⁴.

4. Пряжки напівкруглої форми представлені трьома зразками. Пряма частина рамки служить віссю язичка. Одна з пряжок порівняно невелика - 24x37 мм, дві інші значно більші - 38x71 і 40x82 мм (табл. XI, 21, 22, 30). Дві більші пряжки були, мабуть, частинами кіньської упряжі.

⁵⁰ П.И.Хавлюк. Вказ.праця - МИА, № 108, стор. 335, рис. 14, 4, стор. 348.

⁵¹ Е.А.Шмидт. Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тысячелетия н.э. - МИА, № 108. М., 1963, стор. 62-63, рис. 13, 25.

⁵² J. N a v r e l. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905, t. II, стор. 287-289.

⁵³ W. V e r s t e k. Die Alamannen in Württemberg, Textband, стор. 95-96, Tafelband, табл. 55, A 1-9.

⁵⁴ J. N a v r e l. Вказ.праця, т. II, стор. 805-806; т. III, табл. 175, 9, 10.

Із частин кіньської упряжі на Зимнівському городищі знайдено два цілих і кілька пошкоджених залізних вудил (табл. УШ, 29-31, 40). Всі вони належать до типу порівняно простого і дуже поширеного в територіальному і хронологічному відношеннях. Зимнівські вудила складаються з двох шарнірно сполучених між собою стрижнів, на вільних кінцях яких закріплено у петлях великі кільця. Й. Ейснер вважає такий тип вудил типом середньоевропейського походження⁵⁵ і не висловлює жодних припущень про їх хронологію. На східнослов'янській території такі вудила поки що відомі із більш пізніх пам'яток⁵⁶, а зимнівські знахідки в зараз чи не найранішими з них.

Кресала представлені на Зимнівському городищі трьома фрагментами. Один з них належить до ранньої відміни так званих калачеподібних кресал, з слабо розвинутими ще завитками на кінцях (табл. УШ, 34). Два інші фрагменти - це уламки кресал витягнутої овальної форми (табл. УШ, 32, 33). Кресала калачеподібної форми характерні для цілої слов'янської території⁵⁷. Л. Нідерле називав саме такий тип кресал справжнім слов'янським, вважаючи інші типи запозиченими у східних народів⁵⁸. Кресала калачеподібної форми, з слабо розвинутими завитками, відомі з синхронних нашому городищу пам'яток з керамікою празького типу з території Чехословаччини⁵⁹. Із синхронних пам'яток Східної Європи уламок кресала аналогічної форми відомий з поселення поблизу с. Кабіно на Смоленщині⁶⁰, а у пізніший час широко відомі більш розвинуті варіанти цього типу кресал.

Із предметів побуту слід назвати також знахідки різної величини залізних кілець (табл. УШ, 36), окуттів (табл. УШ, 37-39) та дрібні уламки різних інших предметів, яких не вдалося ідентифікувати.

⁵⁵ J. E i s n e r. Вказ.праця, стор. 302-303.

⁵⁶ P. O. Ю р а. Древний Колодяжин. - АП, т. XII. К., 1962, стор. 109, рис. 36, 7; В. К. Г о н ч а р о в. Райковецкое городище. К., 1950, табл. IX, 4.

⁵⁷ A. V. A p c h o v s k i j. Курганы Вятчей, стор. 98.

⁵⁸ L. N i e d e r l e. Život starých Slovanů Díl I, t. 2. Praha, 1913, стор. 869-870.

⁵⁹ J. E i s n e r. Вказ.праця, стор. 298-299.

⁶⁰ Я. В. С т а н к е в и ч. К истории населения верхнего Поволжья в I и начале II тысячелетия н.э. - МИА, № 76. М.-Л., 1960, стор. 118, рис. 76, 5.

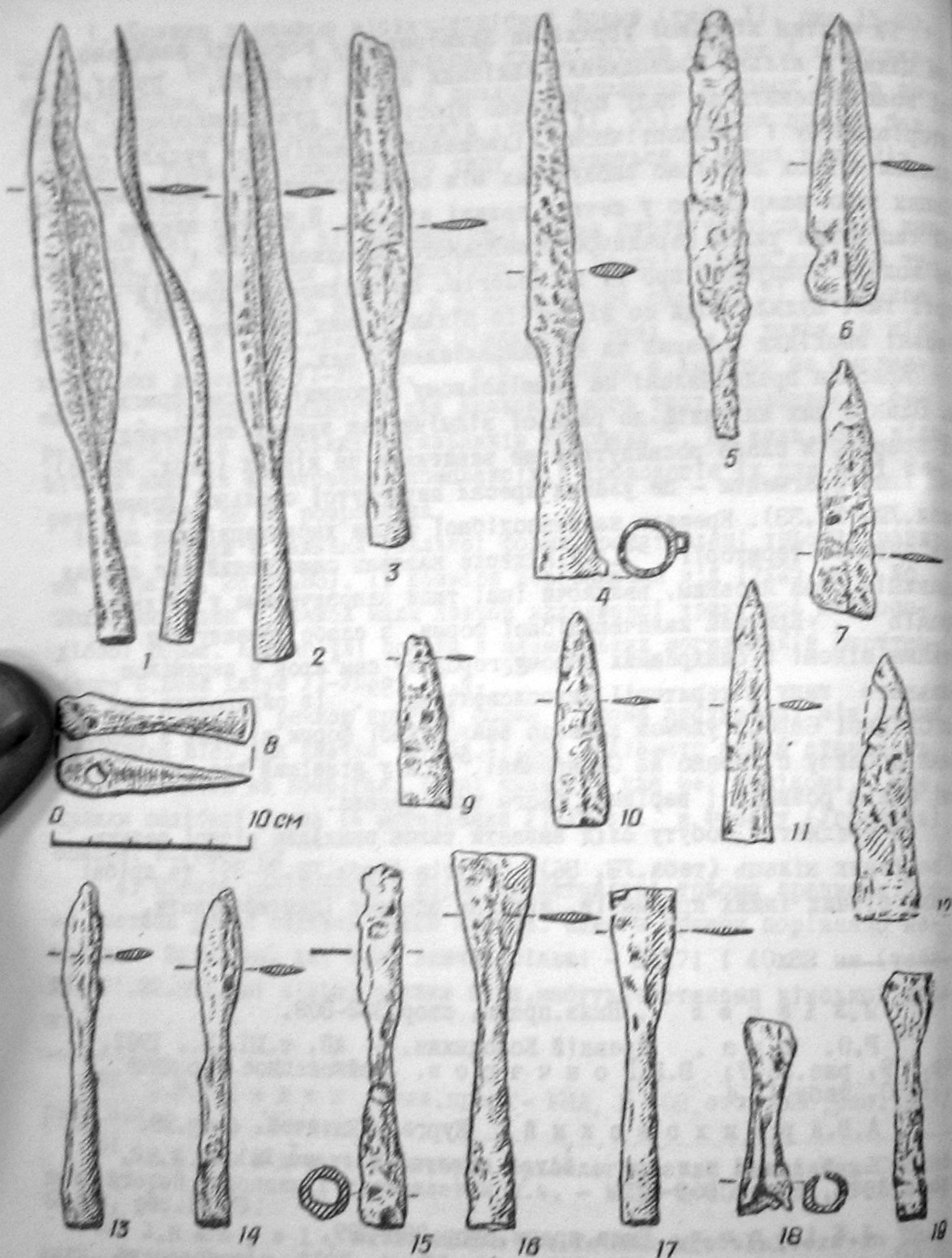

Табл. IX. Залізна зброя: 1-7, 9-12, 16-19 - наконечники списів;
13-15 - наконечники сулиць; 8 - чекви.

в) Зброя. Предмети озброєння на городищі в Зимному представлені наконечниками списів і сулиць, наконечниками стріл для луків і великим чеканом.

В.Й.Довженок на основі вивчення писемних джерел дійшов висновку, що спис був найпоширенішим видом зброї у східних слов'ян⁶¹. Під час розкопок Зимнівського городища знайдено три цілих і 14 фрагментованих наконечників списів та два наконечники сулиць (дротиків).

Наконечники списів представлені двома типами:

1. Наконечник з масивною конічною втулкою та вузьким двогострим кинджалоподібним, лінзоподібним у розрізі пером. На основі втулки міститься вушко для кріплення до деревка. Довжина наконечника становить 25 см, в тому числі пера - 14,6 см, втулки - 10,4 см. Діаметр втулки становить 2,65 см, максимальна ширина вістря - 2,7 см (табл. IX, 4).

Наконечники подібного типу із території Словаччини, що різняться лише відсутністю вушка на втулках, Й.Ейслер вважає наконечниками кочівничого типу⁶². Аналогічні до нашого наконечника знахідки з аварського могильника УІІ ст. н.е. в Надь-Маньок⁶³ та могильника ІХ ст. н.е. в Котай⁶⁴ описав Й.Гампель. Отже, хронологічні межі побутування таких знахідок досить широкі і охоплюють УІІ-ІХ ст. н.е., у Зимному цей тип представлений лише одним наконечником.

Усі інші наконечники належать до другого типу. Другий тип становлять наконечники з вузькою втулкою і витягнутим листоподібним пером. З обох боків пера, посередині звичайно містилося рельєфне ребро жорсткості. Повністю збереглися лише два наконечники цього типу. Наконечник довжиною 27,5 см. Довжина втулки становить 9,2 см, а її діаметр - 1,7 см, довжина пера - 18,3 см, максимальна ширина пера - 3,0 см (табл. IX, 2). Наконечник довжиною близько 27 см. Втулка завдовжки 8,2 см має діаметр 1,8 см. Перо довжиною близько

⁶¹ В.Й. Довженок. Військова справа в Київській Русі. К., 1950, стор. 26.

⁶² Ж. Біапер. Вказ. праця, стор. 291.

⁶³ Ж. Намрел. Вказ. праця, т. I, стор. 814; т. III, табл. 271, 3.

⁶⁴ Там же, стор. 849; т. III, табл. 428.

19 см мало максимальну ширину 3,45 см. Перо наконечника позагинає і покручує, внаслідок чого заміри його утруднені (табл. IX, 1).

Крім того, знайдено фрагменти ще 14 наконечників такого самого типу (табл. IX, 5-7, 9-12, 16-19).

Найближчими аналогіями для таких наконечників із синхронних східнослов'янських пам'яток є знахідка із городища Хотомель⁶⁵ на Поліссі та з поселень на урочищах Макарів острів та Луг II поблизу с. Пеньківки на Тясмині⁶⁶. Й. Ейснер вважає наконечники списів такого саме типу із пам'яток Словаччини місцевим, слов'янським типом і вказує на їх схожість з наконечниками латенського періоду⁶⁷.

Крім наконечників копій знайдено також три наконечники сулиць, тобто дротиків. Вони відрізняються меншими розмірами. Довжина їх дорівнює 15,3-16 см, в тому числі 8,3 см припадає на втулку, а 7,7 см на перо. Діаметр втулки, як і в наконечників списів, дорівнює 1,7-2,1 см, а максимальна ширина пера - 2,2 см (табл. IX, 13-14). Аналогії для них нам поки що невідомі.

Важко визначити тип ще одного наконечника списа або дротика, сильно пошкодженого окисами. Звертає увагу ширина і масивність втулки та порівнянно вузьке перо (табл. IX, 15).

Із зброї, призначеної для рукопашного бою, слід назвати ще також невеликий залізний чекач з малим обушком та довгим вузьким лезом (табл. IX, 8). Його довжина дорівнює 9,5 см, ширина леза - 2,1 см, розміри обушка становлять 2,1х1,4 см, діаметр отвору для держака - 1,4 см. Точні аналогії для цієї знахідки серед матеріалів синхронних пам'яток нам невідомі.

Безсумнівно, у разі необхідності могли використовуватися для воєнних цілей також і сокири, описані у підрозділі, присвяченому знаряддям виробництва.

Основною метальною зброєю східних і західних слов'ян в другій половині I тисячоліття н.е. був лук. На жаль, дуже рідко вдається знайти хоч би частини цього виду зброї, а про його наявність можна судити лише із згадок писемних джерел та наявності наконечників стріл. На городищі в Зимному знайдено 36 різнотипних, цілих і фрагментованих, наконечників стріл для лука.

⁶⁵ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья. М., 1961, табл. 8, 16.

⁶⁶ Д. Т. Березовець. Вказ. праця, стор. 183, рис. 20; стор. 178, рис. 18, 3.

⁶⁷ Ж. Кієвск. Вказ. праця, стор. 290.

За основу класифікації наконечників стріл прийнято брати їх загальну форму: пристрій, яким вони закріплювалися на деревку, форму і розріз пера. А. Ф. Медведєв підкреслює, що форма пера наконечника мала глибокий зв'язок з його практичним призначенням⁶⁸, отже, вироблені типи наконечників побутували довгий час.

За способом закріплення на деревку зимнівські наконечники можна поділити на втульчасті і черенкові.

Втульчастих наконечників знайдено 14 шт., тобто 32% від загальної кількості. Це досить цікаве явище. Втульчасті наконечники - це тип, характерний для Західної Європи, де він і виник ще в епоху бронзи. Для східних слов'ян і народів Східної Європи характерні наконечники з черенками. А. Ф. Медведєв зазначає, що на східнослов'янській території втульчастий тип зустрічається майже виключно на прикордонних землях, що мали стик з західними сусідами⁶⁹. Зимнівське городище міститься саме на такій території і цим пояснюється порівняно велика в процентному відношенні кількість втульчастих наконечників.

За формою пера втульчасті наконечники в свою чергу можна поділити на двокрильчасті, ромбоподібні і листоподібні, зустрічаються однак і поодинокі наконечники іншої форми.

Двокрильчастих втульчастих наконечників знайдено два: перший з них, довжиною 8,3 см, має масивну втулку, 1,2 см в діаметрі, і трикутної форми перо, завдовжки 4,3 см з заокругленими крилами. Найбільша ширина пера становить 3,6 см (табл. X, рис. 35).

Другий наконечник цього типу більш витонченої форми. Він коротший (5,4 см), вузьчий (максимальна ширина пера дорівнює 1,8 см), зате кінці крил видовжені і дугасто вигнуті, що спричинило видовження леза і надало наконечникові кращої обтічності (табл. X, 34).

Двокрильчасті наконечники стріл відомі з синхронних городищ у Хотомелі⁷⁰, Шелігах⁷¹ та Колочині⁷², а також з ряду пам'яток пізнього часу.

Слідом за Й. Кальмаром Й. Ейснер вказує на універсальне бойове та мисливське призначення таких наконечників і зазначає, що цей тип мав "довгу історію", тобто проіснував довгий час⁷³.

⁶⁸ А. Ф. Медведєв. Оружие Новгорода Великого. - МИА, № 65, М., 1959, стор. 157.

⁶⁹ Там же, стор. 160-161.

⁷⁰ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники..., табл. 8, 3-5.

⁷¹ W. Szujański. Вказ. праця, стор. 365, табл. ХУІ.

⁷² Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине - МИА, № 108, стор. 132, рис. 26.

⁷³ Ж. Кієвск. Вказ. праця, стор. 295.

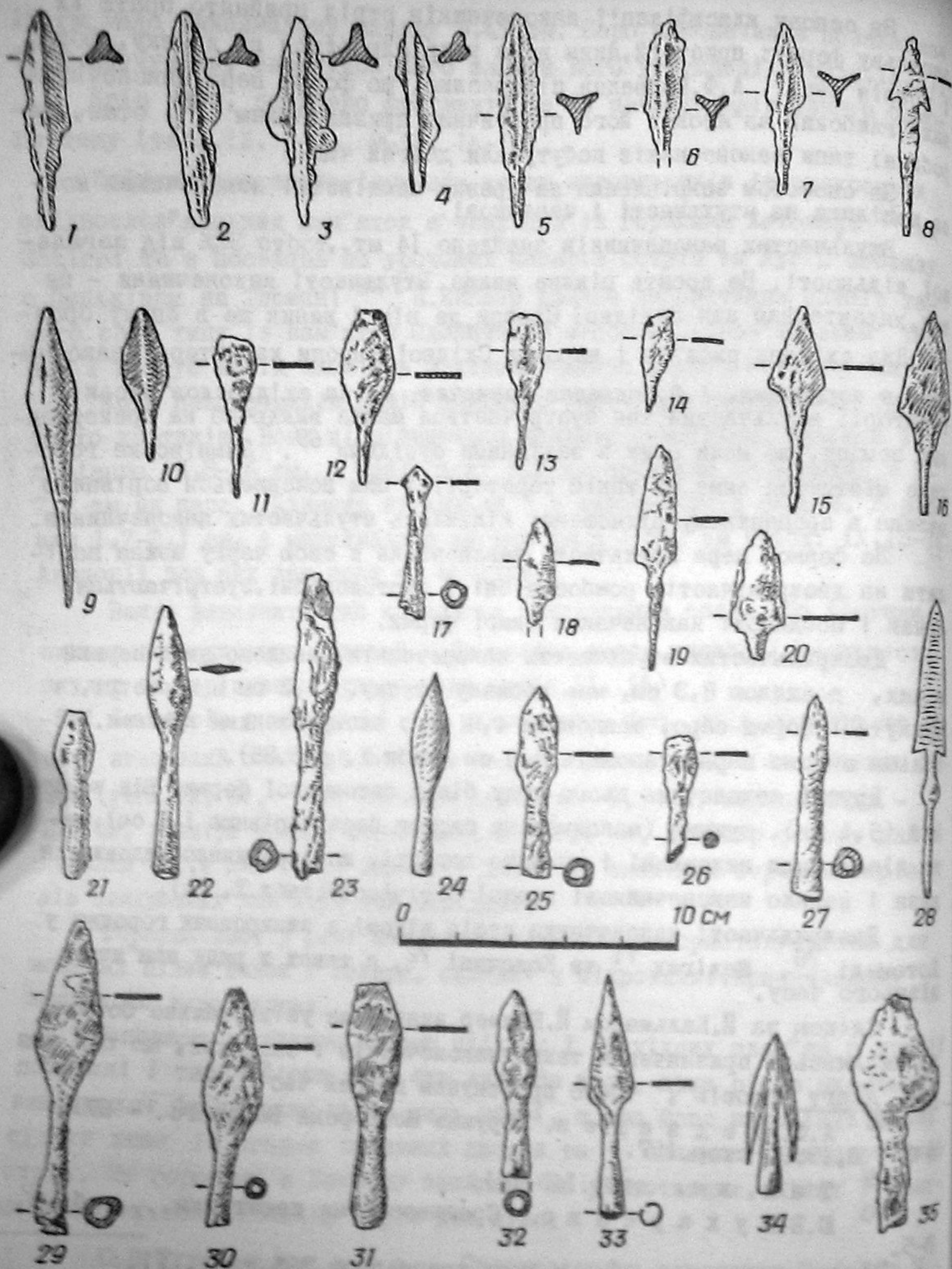

Табл. X. Салізна зброя. Наконечники стріл для лука (1-35).

Ромбовидні наконечники представлені трьома екземплярами. Їх довжина становить від 10 до 11,3 см, максимальна ширина пера — 1,7-2,3 см. Розріз пера лінзоподібний (табл. X, 22, 29, 30). Хронологія цього типу наконечників поки що не розроблена.

Наконечники з пером листоподібної форми (табл. X, 21, 23-27, 31, 32) дуже відрізняються між собою за розмірами. Довжина їх дорівнює від 6,5 до 11,3 см. А найбільші з них могли навіть бути наконечниками легких сулиць (табл. X, 23). Ширина пера дорівнює 1,4-2,0 см. Із наконечників даного типу виділяється один з фігурним пером (табл. X, 25). Листоподібні втульчасті наконечники широко відомі з західнослов'янських пам'яток⁷⁴, де побутували протягом довгого часу.

Знайдено також три втульчасті наконечники, які не укладаються в жоден з описаних типів. Перший з них це наконечник з видовженим трикутником або "клиноподібним", за номенклатурою А.Ф.Медведева⁷⁵, пером (табл. X, 33). Його довжина 8,5 см. Другий наконечник має коротке (3,1 см) вузьке перо видовженої листоподібної форми. Від інших листоподібних наконечників відрізняється тим, що максимальна ширина пера становить 1,0 см, менша від максимального діаметра втулки. Довжина наконечника дорівнює 7,2 см (табл. X, 27). Третій наконечник має коротке перо ромбічної форми. Складається з враження, що це наконечник початково якогось іншого типу з пошкодженням і потім наново пристосованим до вжитку пером (табл. X, 17).

Черенкові наконечники також представлені кількома типами. На перше місце за кількістю знахідок (вісім наконечників) висувуються трилопатеві наконечники (табл. X, 1-7). Довжина їх дорівнює від 6 до 7,4 см, у тому числі на черенок припадає 2,1-2,4 см. Віддаль між лезами лопатей становить 1,3-1,6 см. Лопаті окремих наконечників у місцях переходу в черенок мають фігурні вирізи (табл. X, 7).

Наконечники такого типу часто вважають характерними для матеріальної культури аварів, а серед виділених у спеціальній статті Й.Кальмаром типів трилопатевих наконечників стріл із аварських пам'яток⁷⁶ можна знайти повні аналогії для таких самих наконеч-

⁷⁴ J. K i s p e r . Вказ.праця, стор.295.

⁷⁵ А.Ф. М е д в е д е в . Вказ.праця, стор.161.

⁷⁶ J. K a l m a r . Die Typen der awarischen Pfeilspitzen, *Archaeologiai Ertesitő*, V-VI, 1944/45, стор. 293-294.

ників із Зимного. Слід зазначити, що трилопатеві наконечники знайдено на величезній території, далеко поза межами ареалу розповсюдження аварських старожитностей. Вони виявлені і на городищі у Хотомелі⁷⁷, і в Пліовеську⁷⁸, і у Вознесенському окарбі⁷⁹, і на Пастирському городищі⁸⁰, і серед матеріалів УІ-УІІ ст. на території Харківщини⁸¹.

Й. Гампель наконечники такого типу з аварських могильників Подунав'я датує УІ-УІІ ст.⁸²

Другий за кількістю тип черенкових наконечників - це наконечники з листоподібним пером, яких знайдено на городищі п'ять (табл. X, 9-14). Довжина найбільшого з них дорівнює 10,5 см, меншого - 5,3 см. Максимальна ширина пера коливається в межах 1,3-1,8 см. Пера усіх наконечників ліноподібні у розрізі. В трилопатевих наконечників основа пера потовщена і переходить різким уступом в круглий або квадратний в розрізі черенок, утворюючи так звані "упор" (табл. X, 9, 11).

Наконечники такого типу широко відомі на східнослов'янській території як у другій половині I тисячоліття, так і в перших століттях II тисячоліття н.е. Вони знайдені серед матеріалів городища Хотомель⁸³ і Новотроїцького городища⁸⁴, в стародавньому Пліовеську⁸⁵, Новгороді⁸⁶ і в багатьох інших пам'ятках.

⁷⁷ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл. 8, 1.

⁷⁸ М.П.Кучера. Вказ. праця, рис. 12, 15.

⁷⁹ В.А.Гринченко. Пам'ятка УІІ ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. - Археологія, т. III, табл. II, 1, 5, 6.

⁸⁰ М.О.Брайчевський. Пастирське городище. - Вісник АН УРСР, 1952, № 10, стор. 72.

⁸¹ Д.В.Кухаренко. О некоторых археологических находках на Харьковщине. - ИСИАИМ, вып. 41, 1951, стор. 107, рис. 31, 6.

⁸² J. Hampe. Вказ. праця, т. I, стор. 171-172.

⁸³ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл. 8, II.

⁸⁴ И.И.Дьячкова. Городище Новотроицкое, стор. 22, рис. 9, 10, 11, 13.

⁸⁵ М.П.Кучера. Вказ. праця, стор. 30, рис. 12, 7.

⁸⁶ А.Ф.Медведев. Вказ. праця, рис. 13, 9.

Третій тип становлять наконечники з трикутним або підтрикутним пером (табл. X, 15, 16, 18-20). Два наконечники мають перо різно трикутної форми (табл. X, 15, 16). В трьох інших перо видовжене, а довші боки пера легко дугасті (табл. X, 18-20). Перо різкими уступами або дугами переходить в дещо потовщену основу пера, що служила одночасно упором. Черенок переважно круглий в розрізі. Довжина наконечників дорівнює близько 8,0-8,2 см, максимальна ширина пера - від 1,3 до 2,5 см.

Такого типу наконечники відомі із синхронних пам'яток в Хотомелі⁸⁷ і Семенках⁸⁸. Відомі вони також і з деяких пізніших пам'яток, наприклад, із Колодяжінського городища⁸⁹.

Четвертий тип представлений черенковим двокрильчастим наконечником. На Зимівському городищі знайдено лише один цілий наконечник такого типу. Його довжина дорівнює 7,4 см, у тому числі на вістря припадає 2,3 см, а на шийку - 2,5 см (табл. X, 8). Можливо до цього типу можна віднести два фрагментовані двокрильчасті наконечники, але не можна напевно встановити, чи вони були черенковими чи втульчастими. Один з них мав гвинтоподібно скручену шийку. Подібні наконечники знайдені на синхронному городищі в Хотомелі⁹⁰. Відомі вони також і з пізніших пам'яток (Колодяжін⁹¹ і Новгород⁹²). Двокрильчасті черенкові наконечники зустрічаються дуже рідко, значно рідше, ніж втульчасті, які в поодиноких екземплярах, відомі з східнослов'янської території.

Знайдено також черенковий наконечник з кіндалоподібним пером. Перо переходить у круглу в розрізі, конічну основу - упор. Довжина наконечника становить 10,3 см, у тому числі пера - 5,4 см, основи упора - 1,9 см, максимальна ширина пера - 1,5 см (табл. X, 28). Аналогії для такого типу наконечника поки що невідомі.

Невеликий черенковий наконечник з поперечно зрізаним і легко звуженим пером мабу: мав спеціальне призначення для полівання на кутрових звірів. Його довжина дорівнює 5,5 см, максимальна шири-

⁸⁷ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл. 8, 7.

⁸⁸ П.И.Лаврик. Раннеславянские поселения..., стор. 332, рис. 13, 5.

⁸⁹ Р.О.Дра. Древний Колодяжин..., стор. 107, рис. 35, 10.

⁹⁰ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл. 8, 6.

⁹¹ Р.О.Дра. Вказ. праця, стор. 107, рис. 35, 13.

⁹² А.Ф.Медведев. Вказ. праця, рис. 13, 7, 8, 11.

знайдено на величезній території, далеко поза межами ареалу і судження аварських старожитностей. Вони виявлені і на городищі у Хотомелі⁷⁷, і в Пліснеську⁷⁸, і у Вознесенському скарбі⁷⁹ і на Пастирському городищі⁸⁰, і серед матеріалів УП-УШ ст. території Харківщини⁸¹.

Й.Гампель наконечники такого типу з аварських могильників Подунав'я датує УІ-УШ ст.⁸²

Другий за кількістю тип череникових наконечників - це наконечники з листоподібним пером, яких знайдено на городищі п'ять меншого - 5,3 см. Максимальна ширина пера коливається в межах 1,3-1,8 см. Пера усіх наконечників лізоподібні у розрізі. В три наконечників основа пера потовщена і переходить різким уступом в круглий або квадратний в розрізі черенок, утворюючи так звані "упор" (табл.Х, 9,11).

Наконечники такого типу широко відомі на східнослов'янській території як у другій половині I тисячоліття, так і в перших століттях II тисячоліття н.е. Вони знайдені серед матеріалів городища Хотомель⁸³ і Новотроїцького городища⁸⁴, в стародавньому Києві⁸⁵, Новгороді⁸⁶ і в багатьох інших пам'ятках.

⁷⁷ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл.8,1.

⁷⁸ М.П.Кучера. Вказ.праця,рис.12,15.

⁷⁹ В.А.Гринченко. Пам'ятка УШ ст. коло с.Вознесенки на Запоріжжі. - Археологія, т.Ш,табл.П, 1,5,6.

⁸⁰ М.Д.Брайчовський. Пастирське городище. - Вісник АН УРСР, 1952, № 10, стор.72.

⁸¹ Д.В.Кухаренко. О некоторых археологических находках на Харьковщине. - ИСИИМК, вып.41,1951, стор.107,рис.314

⁸² Ж.Наврел. Вказ.праця, т.1,стор.171-172.

⁸³ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл.8,11.

⁸⁴ И.И.Дяпушкин. Городище Новотроицкое, стор.22, рис.9, 10, 11, 13.

⁸⁵ М.П.Кучера. Вказ.праця, стор.30, рис.12,7.

⁸⁶ А.Ф.Медведев. Вказ.праця, рис.13,9.

Третій тип становлять наконечники з трикутним або підтрикутним пером (табл.Х, 15,16,18-20). Два наконечники мають перо різно трикутної форми (табл.Х, 15,16). В трьох інших перо видовжене, а довші боки пера легко дугасті (табл.Х, 18-20). Перо різкими уступами або дугами переходить в дещо потовщену основу пера, що служила одночасно упором. Черенок переважно круглий в розрізі. Довжина наконечників дорівнює близько 8,0-8,2 см, максимальна ширина пера - від 1,3 до 2,5 см.

Такого типу наконечники відомі із синхронних пам'яток в Хотомелі⁸⁷ і Семенках⁸⁸. Відомі вони також і з деяких пізніших пам'яток, наприклад, із Колодяжинського городища⁸⁹.

Четвертий тип представлений черениковим двокрильчастим наконечником. На Замнівському городищі знайдено лише один цілий наконечник такого типу. Його довжина дорівнює 7,4 см, у тому числі на вістря припадає 2,3 см, а на шийку - 2,5 см (табл. Х, 8). Можливо до цього типу можна віднести два фрагментовані двокрильчасті наконечники, але не можна напевно встановити, чи вони були черениковими чи втульчастими. Один з них мав гвинтоподібно скручену шийку. Подібні наконечники знайдені на синхронному городищі в Хотомелі⁹⁰. Відомі вони також і з пізніших пам'яток (Колодяжин⁹¹ і Новгород⁹²). Двокрильчасті череникові наконечники зустрічаються дуже рідко, значно рідше, ніж втульчасті, які в поодиноких екземплярах, відомі з східнослов'янської території.

Знайдено також черениковий наконечник з кинджалоподібним пером. Перо переходить у круглу в розрізі, конічну основу - упор. Довжина наконечника становить 10,3 см, у тому числі пера - 5,4 см, основи упора - 1,9 см, максимальна ширина пера - 1,5 см (табл. Х, 28). Аналогії для такого типу наконечника поки що невідомі.

Невеликий черениковий наконечник з поперечно зрізаним і легко заокругленим пером мабу: мав спеціальне призначення для поливання на хутрових звірів. Його довжина дорівнює 5,5 см, максимальна шири-

⁸⁷ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл.8,7.

⁸⁸ П.И.Хавляк. Раннеславянские поселения..., стор.332, рис.13,5.

⁸⁹ Р.О.Юра. Древний Колодяжин..., стор.107,рис.35,10.

⁹⁰ Д.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, табл.8,6.

⁹¹ Р.О.Юра. Вказ.праця,стор.107, рис.35,13.

⁹² А.Ф.Медведев. Вказ.праця,рис.13,7,8,11.

на пера - 1,4 см (табл. X, 13). Такі лопаткоподібні наконечники з пізніших пам'яток відомі під назвою томарів і особливо поширені серед кочівників. У східних слов'ян вони використовувалися для полювання.

Таким чином, не можна не погодитися з думкою В. Веека, який при розгляді аналогічних знахідок з аламанських старожитностей Вюртембергу зазначав, що наконечники стріл бувають найрізноманітнішої форми і величини, і що майже неможливо привести їх в якусь чітку систему⁹³. Можна лише додати, що окремі типи наконечників побутували досить довго і використовувалися навіть ще у киеворуському періоді.

На превеликий жаль, у нашому розпорядженні дуже мало матеріалів для з'ясування питання про наявність на городищі виплавки заліза і виготовлення ковальської продукції. Про місцеву виплавку можуть свідчити дрібні куски залізного шлаку, розсіяні по цій площі городища, а також той факт, що шлак використовувався іноді як домішка до глини при виготовленні посуду. Про місцеву ковальську продукцію можуть свідчити лише описані вище стрижні-заготовки.

Вироби із срібла та кольорових металів. Цікаву групу знахідок становлять численні вироби із низькопробного срібла та сплавів кольорових металів на мідній основі, які умовно будемо називати бронзою. Ця група знахідок особливо цінна тим, що, з одного боку, вказує на високу майстерність ремісників, а з другого - дає можливість датувати пам'ятку. Із срібла і бронзи виробляли пряжки, бляшки-прикраси, підвіски, браслети та ін.

а) Пряжки. На території городища знайдено 15 пряжок. За конструктивними особливостями їх можна поділити на дві групи: пряжки безшарнірної та шарнірної конструкції. Нижче подаємо опис 15 виявлених пряжок.

Пряжки безшарнірної конструкції - це відлиті в одному куску рамки і основи пряжок.

1. Бронзова пряжка з овальною рамкою і основою у формі видовженого геральдичного щитка. Рамка протерта і розламана під кінцем язичка. В місці з'єднання рамки і основи містяться круг-

⁹³ Веек. Die Alamannen in Württemberg. Berlin-Leipzig, 1931, Textband, стр. 82.

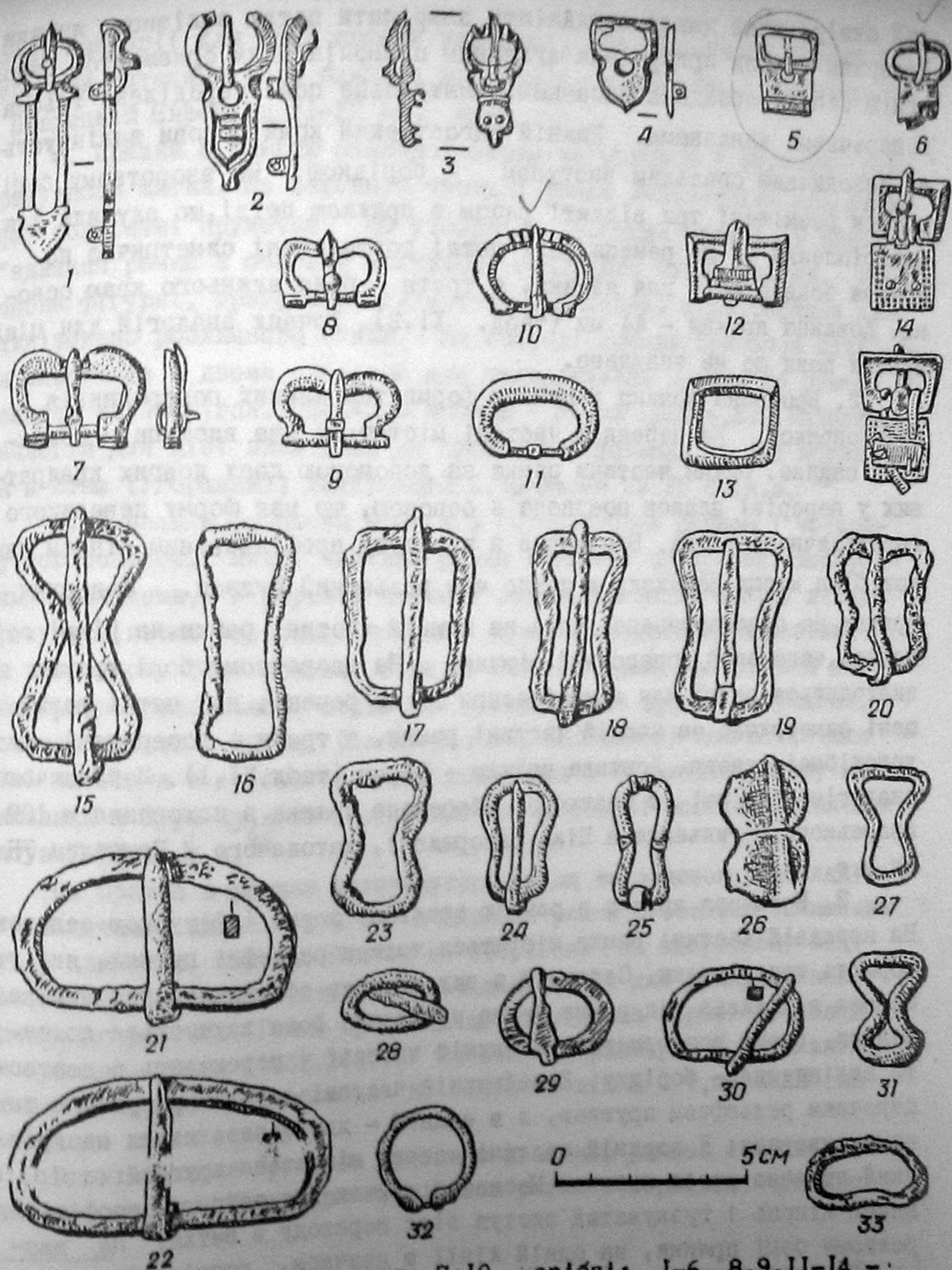

Табл. XI. Металеві пряжки: 7, 10 - орієні; 1-6, 8, 9, 11-14 - бронзові; 15-33 - залізні.

лий отвір, який давав можливість закріпити петлю залізного язичка. Поверхня основи прикрашена вглибним прямолінійним орнаментом. Вздовж країв основа обведена канавкою, центральне поле переділене трьома поперечними канавками. Нижній загострений край основи закінчується невеликим овальним виступом – борідкою. На зворотному боці основи розміщені три відліті разом з пряжкою петлі, що служили для прикріплення її до ременя. Дві петлі розташовані симетрично по обидва боки отвору для язичка, а третя – біля нижнього краю основи. Довжина пряжки – 44 мм (табл. XI, 2). Точних аналогій для цієї пряжки поки що не знайдено.

2. Бронзова пряжка з рамкою форми так званих попередників псевдопряжок. На передній частині містяться два виступи – обмежники язичка. Нижня частина рамки за допомогою двох довгих квадратних у перерізі планок поєднана з основою, що має форму невеликого геральдичного щитка. Бронзовий з вигнутим профільованим кінцем язичок біля місця переходу в петлю має рельєфний гудзок. Поверхня пряжки не орнаментована, лише на нижній частині рамки, на рівні осі язичка, нанесений поперечний рівчак. На зворотному боці пряжки знаходяться петлі для прикріплення її до ременя; дві петлі розміщені симетрично на нижній частині рамки, а третя – посередині щиткоподібної основи. Довжина пряжки – 55 мм (табл. XI, 1). Найближчою аналогією для неї є частково збережена пряжка з поховання № 109 аварського могильника в Ціко (Угорщина), датованого Й. Гампелем УІ ст. н. е.⁹⁴

3. Бронзова пряжка з рамкою овальної форми і фігурною основою. На передній частині рамки містяться чотири рельєфні пружки, які утворюють три рівчаки. Середній з них служить обмежником для язичка. Основа відділена від рамки двома уступами. Вона заужується до середини, знову розширюється в нижній частині і переходить в довгасте закінчення – борідку. В найвужчій частині основа прикрашена поперечним рельєфним пружком, а в нижній – двома невеликими наскрізними отворами. У верхній частині основи міститься круглий отвір, в який введена петля язичка. Масивний язичок має вигнутий профільований кінець і гузкуватий виступ біля переходу в петлю. На зворотному боці пряжки, на одній лінії з язичком, розміщені дві петлі для прикріплення її до ременя; одна знаходиться в центрі основи, друга – на виступі-борідці. Довжина пряжки 31 мм (табл. XI, 3).

⁹⁴ Ж. Нампрел. Вказ. праця, т. I, стор. 806, т. III, табл. 205, з "а" і "в".

Точні аналогії для цієї пряжки невідомі. За загальною схемою і окремими деталями вона близька до пряжок, поширених в Центральній і Південній Європі в УІ-УІІ ст. н. е.

4. Пряжка з рамкою овальної форми та основою у вигляді підтрикутного щитка. На передній частині рамки знаходяться два рельєфні поперечні пружочки, що утворюють обмежник язичка. В місці з'єднання рамки з основою міститься отвір для петлі язичка. Краї основи фігурні, прикрашені дугастими зубчиками, характерними для стилізованого рослинного стилю. На звороті основи припаяна поздовжня пластинка з двома отворами для прикріплення пряжки до ременя. Язичок не зберігся. Довжина пряжки – 31 мм (рис. 6, 2). Найближча аналогія для цієї знахідки, це пряжка з поховання № 128 могильника в Юташ (Угорщина), датованого Д. Чалланем на УІІ ст. н. е.⁹⁵

5. Невелика бронзова пряжка з чотирикутною рамкою і чотирикутною основою. Нижчі частини рамки і основи прикрашені поперечними рівчаками. У верхній частині основи зроблено отвір, в який просунута петля залізного язичка, дуже пошкодженого корозією. На зворотному боці основи, біля її нижньої грані, містяться дві симетрично розташовані петлі для прикріплення пряжки до ременя. Довжина пряжки – 22 мм (табл. XI, 5). Найближчою аналогією для цієї знахідки є срібна пряжка з поховання № 72 нижнього шару могильника в Суук-Су, який Н. І. Репніков на основі монетних знахідок датує У-УІІ ст. н. е.⁹⁶

6. Пряжка з рамкою чотирикутної форми та основою у вигляді геральдичного щитка. В місці з'єднання рамки з основою залишений отвір для петлі язичка. Язичок не зберігся. На зворотному боці основи знаходяться симетрично розміщені петлі для прикріплення пряжки до ремінця. Рамка пряжки дещо пошкоджена корозією. Довжина пряжки – 23 мм (табл. XI, 4). За своїм характером і загальною схемою ця пряжка дуже близька до описаної під № 5 і, очевидно, належить до цього ж часу.

7. Мініатюрна бронзова пряжка з овальною рамкою і трапецієвидною основою. Рамка пряжки відліта разом з верхньою частиною

⁹⁵ Д. Чаллань. Памятники византийского металлообрабатывающего искусства II. – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, т. IV, з. 1-4, стор. 282, 269, табл. IV, 8.

⁹⁶ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готтов. – ИАК, вып. 19. СПб., 1906, табл. X, 10, стор. 21-22, 32.

основи, до якої згодом з верхнього і нижнього боків припає дві трапецієвидні бляшки. У верхній частині основи міститься круглий отвір, в який просунута петля простого язичка з легко вигнутим закінченням. У нижній частині основи, у верхній і нижній бляшках, зроблено по два отвори. Ремінець вводили між бляшками основи і пришивали або закріплювали нүтами. Довжина пряжки - 23 мм (табл. XI, 6). Аналогії для неї невідомі.

Пряжки шарнірної конструкції складаються із окремо виготовлених рамки і основи, скріплених між собою шарніром. Переважно збереглися тільки рамки пряжок, відлиті з масивного металу.

8. Серцеподібної форми рамка пряжки відлита із срібла. Отвір для ремня має чотирикутну форму із заокругленими кутами. На задній частині рамки, по обидва боки осі язичка, знаходяться два прямокутних виступи, прикрашені двома поперечними рівчиками. На передній частині рамки - заглиблення для язичка. Язичок має вигнутий кінець, прикрашений двома поперечними насічками, а біля переходу в петлю - вертикальний виступ - гудзоч. Розміри рамки: ширина - 35 мм, довжина - 25 мм (табл. XI, 7).

9. Бронзова пряжка аналогічна за формою і прикрасами до описаної під № 8, але вона має значно менші розміри - 21x12 мм - і сильно пошкоджена окисами (табл. XI, 8).

10. Рамка бронзової пряжки дуже близька до описаних під № 8 і 9, від яких відрізняється відсутністю прямокутних виступів на задньому боці і прикрас у вигляді рівчиків і насічок. Її розміри - 32x20 мм (табл. XI, 9).

Всі три описані пряжки належать до типу так званих попередників псевдопряжок і мають численні аналогії на території Південної, Східної і Центральної Європи. Найкращою датованою аналогією є пряжка з візантійської фортеці в Садовце (Болгарія), знайдена разом з п'ятдесятьма золотими монетами часів імператорів Юстиніана I - Тиберія Маврикія (527-602 рр.)⁹⁷. Аналогічні дві пряжки, срібна і бронзова, були виявлені в похованні № 67 нижнього шару могильника в Суук-Су, датованого У-УП ст.⁹⁸ Вони відомі також з поховань першої частини Борисівського могильника, датована-

ного В.В.Саханьовим тим самим часом⁹⁹. Пряжки, аналогічні до зимнівських, знайдені в Хацьківському та Колосківському скарбах, які Б.О.Рибаков датує відповідно УІ і УІ-УП ст. н.е.¹⁰⁰

11. Бронзова пряжка з литою трапецієвидною рамкою та основою із тонкої бляшки. На передньому боці рамки міститься невелике заглиблення - обмежник для язичка. Язичок із загнутим кінцем біля переходу в петлю має вертикальний гудзоч. Основа пряжки складається із тонкого прямокутного щитка, прикрашеного з трьох боків двома рядками рельєфних точок, нанесених методом зворотної чеканки. З четвертого боку щиток переходить у дві вузькі стрічки; загнуті навколо осі язичка, вони утворюють шарнір. Ремінь вводиться між щитком і кінцями стрічок. На кінці стрічок, скріплених двома нүтами з щитком, накладено кусок бляшки. Довжина пряжки - 35 мм (табл. XI, 14).

12. Трапецієвидна лита бронзова рамка пряжки, дуже близька за формою до рамки пряжки, описаної під № 11, але дещо більша від неї (28x18 мм) за розміром. Лицьова частина рамки прикрашена з трьох зовнішніх боків рядками вглибних точок. Масивний язичок, трикутний в розрізі, переходить у широкий трапецієвидний щиток, під яким розміщена петля. Щиток прикрашений трьома поперечними рівчиками, які утворюють чотири пружки. Два середні пружки, а також верхня грань язичка прикрашені дрібною насічкою. Загнутий кінець язичка оздоблено трьома парами глибоких насічок (табл. XI, 12).

Пряжки з чотирикутними і трапецієвидними рамками та язичками із щитком з аламанських могильників Бюртембергу. В.Веек датує другою половиною УІ-УП ст.н.е.¹⁰¹ Вони відомі також із першої частини Борисівського могильника У-УП ст.н.е.¹⁰²

13. Бронзова масивна рамка пряжки овальної форми має розміри 32x22 мм. Передня частина рамки потовщена. В задній частині міститься вісь шарніра і язичка, яка витерта в місцях з'єднання з основою. Лицьовий бік пряжки прикрашений двома рядками точок-заглиблень, язичок відсутній (табл. XI, 11). Найближчою датованою аналогією

⁹⁷ N. F e t t i c h. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn. - Archaeologia Hungarica, т. XXI, 1937, табл. СХХУ, 8, стор. 129.

⁹⁸ Н.И.Репников. Вказ. праця, стор. 20, 32, табл. X, I, II.

⁹⁹ В.В.Саханев. Ракопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. - ИАК, вып. 56. СПб., 1914, стор. 128-129 (рис. 19, 20), стор. 159.

¹⁰⁰ Б.А.Рибаков. Древние Русь. - СА, ХУП, 1953, стор. 66-73, 74, рис. 7 а - 12.

¹⁰¹ W. V e e k . Вказ. праця, Textband, стор. 65; Tafelband, табл. 51 а, 52 а, 53 а.

¹⁰² В.В.Саханев. Вказ. праця, стор. 128-129 (рис. 19, 20), стор. 159.

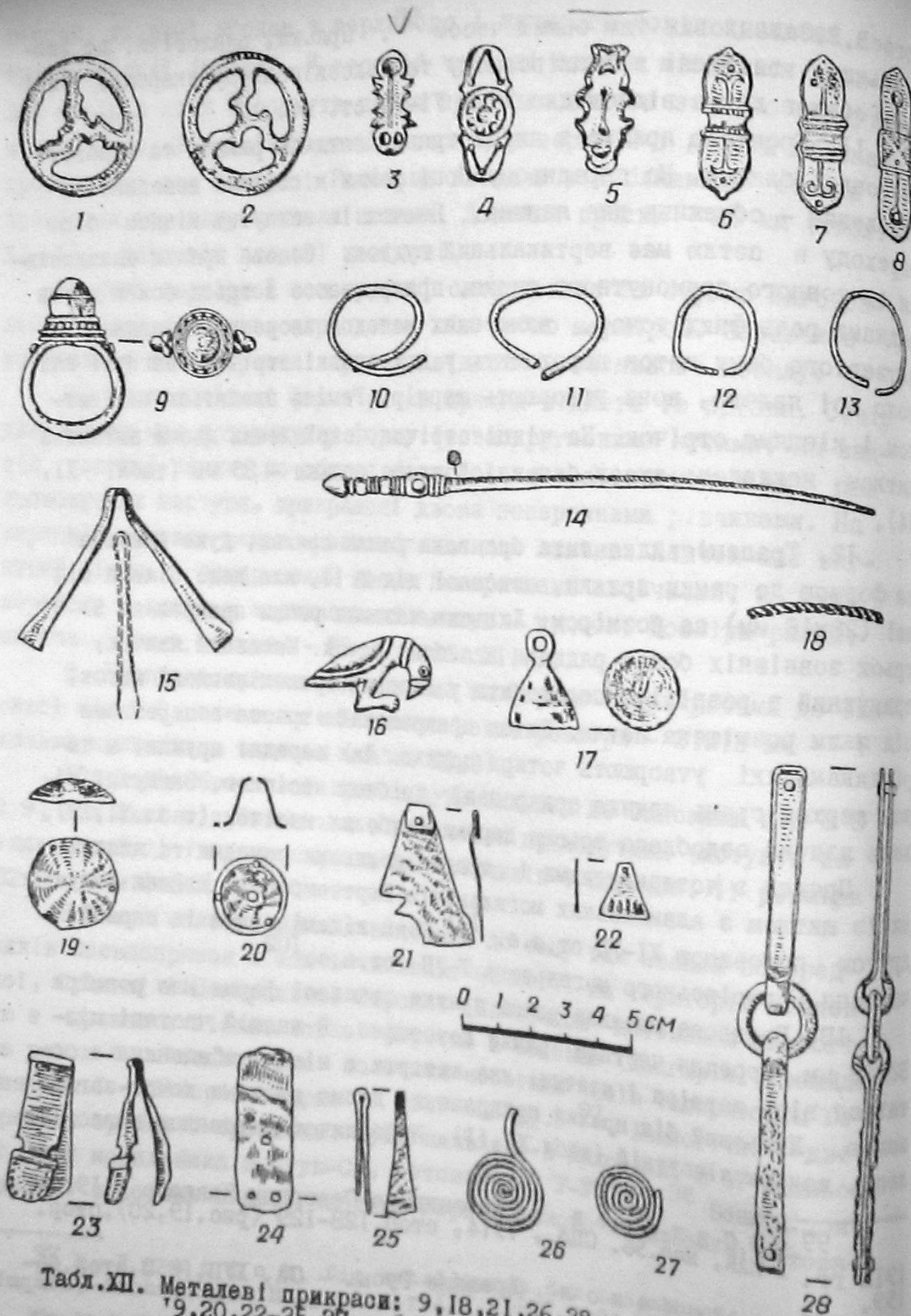

Табл. XII. Металеві прикраси: 9, 18, 21, 26, 28 - срібні; 1-8, 10-17, 19, 20, 22-25, 27 - бронзові.

для цієї знахідки є пряжка з аламанського могильника в Енінгені (Вюртемберг), яку В. Веек датує разом з іншими подібними пряжками другою половиною V-VI ст.¹⁰³ Аналогічна пряжка відома також з поховання № 83 Лангобардського могильника в Ноцера Умбра (Італія)¹⁰⁴.

14. Срібна рамка пряжки овальної форми розмірами 21x29 мм. На передньому боці рамки міститься обмежник для язичка у вигляді двох симетрично розташованих пар рельєфних поперечних пружків. На задньому боці, між двома потовщеннями, розміщена кругла в розрізі вісь язичка і шарніра. Язичок простої форми виготовлений із куска бронзової бляшки (табл. XI, 10).

Докладні аналогії для цієї знахідки поки що невідомі.
15. Бронзова лита рамка пряжки чотирикутної форми розміром 26x23 мм (табл. XI, 13). Точні аналогії для неї невідомі.

б) Бляшки-прикраси. 1. Дводіткова поясна бляшка у вигляді двох геральдичних щитків, звернутих один до одного рівними гранями і поєднаних прямокутним потовщенням із легко пірамідальною поверхнею. На кожній стінці пірамідки нанесена вглибна точка. В нижній частині кожного щитка міститься невеликий конічний отвір, від якого проведений прямолінійний рівчик в бік з'єднучого потовщення. Довжина бляшки - 42 мм (табл. XII, 8). Аналогії невідомі.

2. Бляшка у вигляді двох щитків, звернутих один до одного прямими зрізами; щитки з'єднані вузлом перемичкою, на краях якої розташовані по два рельєфні пружки. Два середні пружки прикрашені двома рядками вглибних точок. Поверхня щитків оздоблена вирітими тамгоподібними знаками у вигляді прямого стрижня з широкою розвилкою, над якою розміщене маленьке кругле заглиблення. Довжина бляшки становить 35 мм (табл. XII, 6).

3. Бляшка майже аналогічна до попередньої, але на відміну від останньої щитки у неї відділені від перемички трьома неорнаментованими пружками, а крім вглибної точки над розвилкою орнаменту на кожному щитку містяться ще два такі заглиблення у відрогів тамги. Довжина бляшки дорівнює 33 мм (табл. XII, 7).

Найближчі аналогії для обох бляшок як за загальною формою, так і за тамгоподібним зображенням зустрічаємо серед поясних бля-

¹⁰³ W. V e e s k . Вказ. пррня. Textband, стор. 64-65; Tafelband, табл. 50 A. 20.

¹⁰⁴ N. Å b e r g . Die Goten und Langobarden in Italien. Upsala, 1923, стор. 103-104, рис. 164.

шок першої групи мартинівського скарбу, яку Б.О.Рибаков датує УІ ст. н.е. ¹⁰⁵

4. Фігурна бляшка виконана в рослинному стилі (табл.ХП,5). Точні аналогії для неї невідомі, однак за загальною формою і орнаментативним стилем вона дуже близька до срібних поясних бляшок поховання № 9 аварського могильника в Кішкерес (Угорщина), яке Т.Горват датує серединою УП ст. н.е. ¹⁰⁶ Бляшки з Кішкерес відрізняються від нашої стрункішою формою і наявністю наскрізних отворів.

5. Фігурна бляшка з двома маленькими щитками на кінцях. Перемичка між ними має з кожного боку по чотири зубчики дугастої форми. Щитки прикрашені мископодібними заглибленнями: на одному з них є одне більше заглиблення, на другому - два менших. Посередині перемички, між щитками, виритий поздовжній ривчик. Довжина бляшки становить 25 мм (табл.ХП, 3). Аналогії для цієї бляшки невідомі.

6. Бляшка, що складається із двох щитків, з'єднаних круглою перемичкою. Щитки прикрашені вглибним орнаментом у вигляді трьох точок, з'єднаних ривчиками так, що нагадують букву У латинського алфавіту. Перемичка обведена рельєфним пружком, а кругла центральна її частина прикрашена рельєфними гудзками, що розміщені "квіткою" (табл.ХП, 4). І для цієї бляшки аналогії поки що невідомі.

7. Цікавою є знахідка хрестоподібної бляшки, що складається із чотирьох щитків, звернених до себе прямими гранями і з'єднаних круглим охідчастим потовщенням; край нижнього ступеня прикрашений косою насічкою. Щитки прикрашені вглибними ривчиками з насічкою, що розташовані паралельно до їх зовнішніх граней. Розмір бляшки становить 35 мм (рис.6,1). Знахідку чотирищиткової бляшки слід вважати унікальною.

8. На особливу увагу заслуговує лита бронзова бляшка, на якій зображено хижу птицю, що наче клеє свою здобич. Сильно загнутий дзьоб відділений від голови рельєфним пружком, що імітує перстень з пуху. Око позначене вглибним кружечком з точкою в центрі. На шиї знов рельєфним пружком зображений пуховий перстень, крила позначені двома вглибними дугастими лініями. На кінці ніг за допомогою того ж пружка позначені кігті. Довжина бляшки дорівнює 20 мм (табл.ХП, 16). Зворотний бік бляшки гладкий, це дає можливість припускати, що вона використовувалась як нашивна прикраса.

¹⁰⁵ Б.А. Р и б а к о в. Вказ.праця, стор.78, рис.171 18,8,9.
¹⁰⁶ Th. H o r v a t h. Az űlloel es a Kiskőgyőai avag temető. - Archaeologia Hungarica, т.ХІХ, 1935, стор.36, 98-102, табл.ХХІV, 6-13.

Мотив сидячої хижої птиці, яка клеє свою здобич, досить поширений у декоративному мистецтві другої половини І тисячоліття н.е. Він виступає, наприклад, на тисненій накладній пластині з аварського поховання з околиць міста Сегед (Угорщина), датованого Й.Гампелем УП ст.н.е. ¹⁰⁷ Подібні нашивні бляшки з дуже стилізованим зображенням сидячого птаха з аламанського могильника в Геплінгені (Вюрттемберг) описує В.Веек, на жаль, без да-

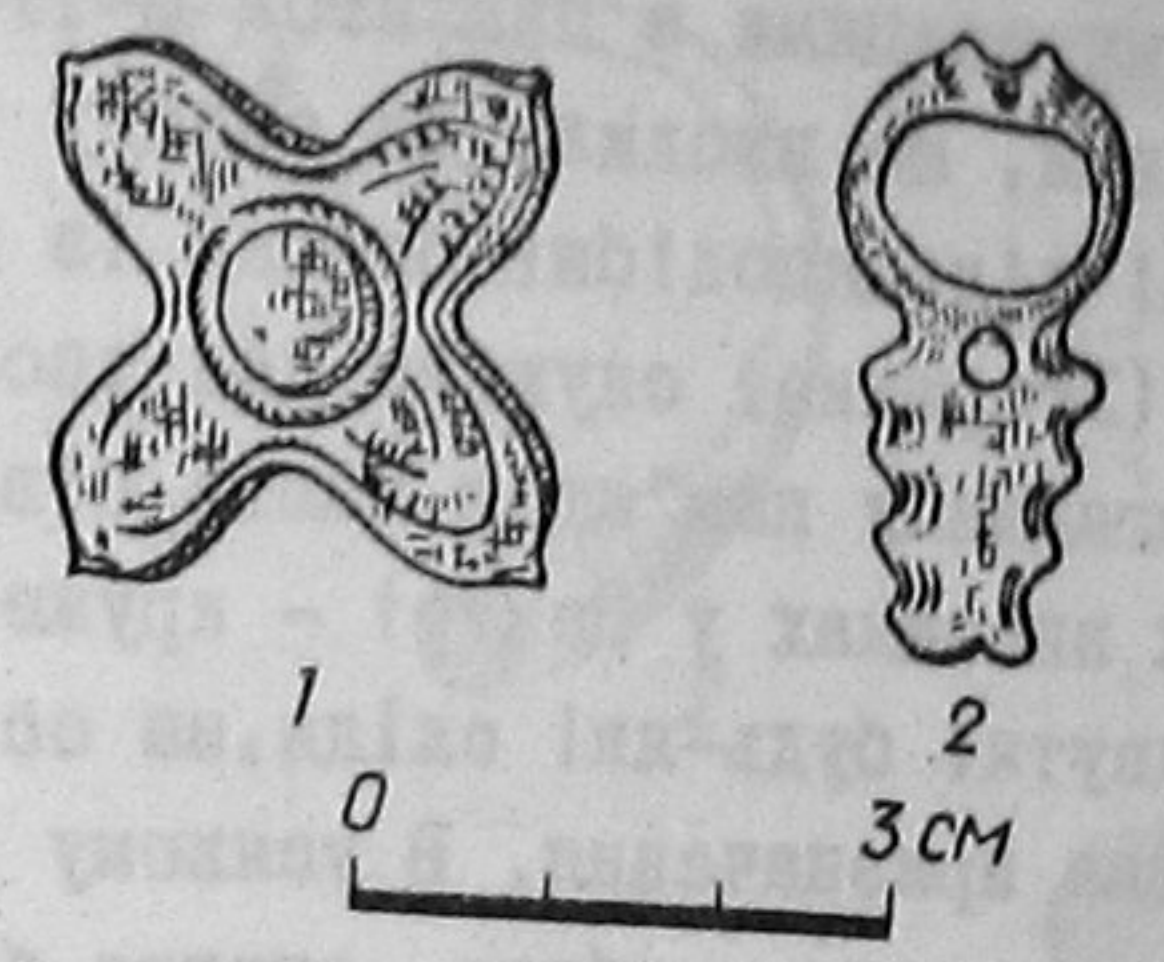

Рис.6. Бронзові прикраси: 1 - нашивна бляшка; 2 - пряжка.

тування ¹⁰⁸. Зображення сидячих хижих птахів виступають також на аламанських зооморфних фібулах У-УІ ст. н.е. ¹⁰⁹ Відлита із срібла об'ємна фігурка сидячого орла візантійського походження, знайдена у Вознесенці, датована на основі супровідних предметів УП ст.н.е. ¹¹⁰ Мініатюрна золота фігурка сидячого хижого птаха відома також із Перещепинського скарбу, датованого монетами УП ст.н.е. ¹¹¹

9-10. Дві литі бронзові кільцеподібні бляшки з прорізним орнаментом, у вигляді масивного гранчастого в перерізі обруча з трьома зигзагоподібними шпичками. Лицьова сторона бляшок зашліфована, їх діаметр дорівнює 34-35 мм (табл.ХП,1,2). На зовнішній поверхні обруча однієї з них у місцях поєднання зі шпичками нанесено по чотири вглибні рисочки.

Бронзові кільцеподібні бляшки із зигзагоподібним прорізним орнаментом, правда, дещо складнішого типу, добре відомі з аламанських могильників Вюрттембергу. В.Веек датує їх часом від У до УП ст.н.е., причому підкреслює, що найбільшого поширення вони набрали у УІ-УП ст. ¹¹² Він вважає, що такі прикраси служили як підвіски

Вказ.праця, т.І, стор.806; т.ІІ, стор. 107 J. N a m p r e l. 113; т.Ш, табл.92,1. 108 W. V e e s k. Вказ. праця, Textband, стор.74; Tafelband, табл.63 A, 1a,c. 109 W. V e e s k. Вказ.праця, Textband, стор.39,95; Tafelband, табл.25, 6-11. 110 В.А.Г р і н ч е н к о. Пам'ятка УП ст. коло села Вознесенки на Запоріжжі. - Археологія, т.Ш, 1950, стор.45-47,62,рис.5. 111 А.А.Б о б р и н о к и й. Перещепинский клад. - МАР, № 34. СПб., 1914. 112 W. V e e s k. Вказ.праця, Textband, стор.58.

при поясах. На думку Х.А.Моора, кільцеподібні бляшки з чотирма і шістьма шпичками з пам'яток III-IV ст. на території Прибалтики є підвісками, що входили до складу намиста ¹¹³. Й.Гампель вважає, що прорізні кільцеподібні бляшки із пам'яток VI-VIII ст. в Кестхей і Фенек (Угорщина) служили для сполучування трьох ремінців ¹¹⁴. Бляшки із згаданих пам'яток мають рівні радіально розміщені шпички, а в окремих випадках у центрі - кружечок з отвором. На зимнівських бляшках відсутні будь-які сліди, на основі яких можна б відгадати їх функційне призначення. В усякому разі для з'єднування ремінців використовувались, мабуть, окуття більш складного типу.

11. Тонка срібна підвісна бляшка трапецевидної форми. Верхній, вузький, край її, загнутий і скріплений нютом, утворює попереднє вушко для підвішування. На одному з країв простежуються сліди орнаменту у вигляді рядка дрібних густих наколів або насічок. Правий, нижній, ріг бляшки відламаний. Довжина бляшки - 36 мм (табл. XII, 21).

12. Бронзова підвісна бляшка трапецевидної форми. У верхній, вузькій, частині міститься маленький круглий отвір для підвішування. Вздовж нижньої, ширшої, грані методом зворотної чеканки, нанесено два рядки по п'ять горбочків трикутної форми. Довжина бляшки - 14 мм, ширина ширшої основи - 13 мм (табл. XII, 22).

Трапецевидні бляшки-підвіски властиві інвентареві ряду пам'яток другої половини I тисячоліття н.е. Я.В.Станкевич вважала їх характерним типом прикрас у могильниках у-УП ст. на території Північної Білорусії і Західної Смоленщини ¹¹⁵. Вони відомі також з Хапківського, Новоодеського і Суджанського скарбів VI-VII ст. н.е. ¹¹⁶

в) Браслети. Наступну, досить численну, групу металевих виробів із Зимнівського городища становлять цілі і фрагментовані сріб-

¹¹³ Н. М о о р а. Die Eisenzeit in Lettland, II Teil. Tartu, 1938, стор. 253-255.

¹¹⁴ J. H a m p e l. Вказ. праця, т. I, стор. 342-343, фіг. 877, 884.

¹¹⁵ Я. В. С т а н к е в и ч. Памятники славянской культуры середины I тыс. н.э. в верхнем течении Западной Двины. - КСИИМК, вып. 72, 958, стор. 53.

¹¹⁶ Б. А. Р ы б а к о в. Вказ. праця, стор. 55, 64, 69.

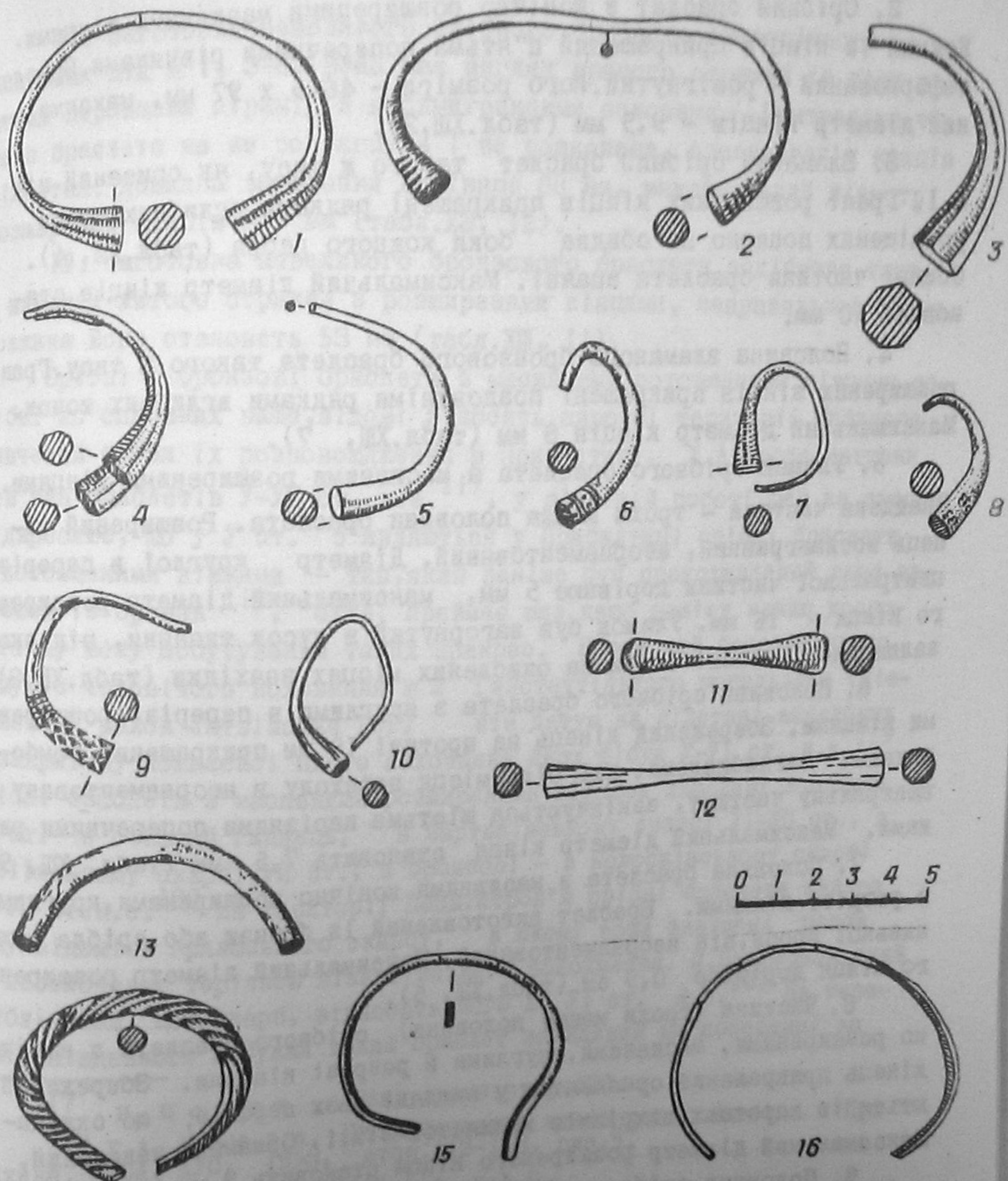

Табл. XIII. Металеві браслети: 5-7, 11, 13, 16 - бронзові, 1-4, 8-10, 12, 14, 15 - срібні.

ві та бронзові браслети, серед яких переважають зразки з розширеними кінцями.

1. Срібний браслет має масивні розширені восьмигранні в перерізі кінці. Грані кінців прикрашені густою поперечною насічкою (табл. XIII, 1). Розміри його 76x65 мм, максимальний діаметр кінців 10 мм.

2. Срібний браслет з конічно розширеними масивними кінцями. Кожний із кінців прикрашений п'ятьма поперечними рівчиками. Браслет деформований – розігнутий. Його розміри – 46,5 x 97 мм, максимальний діаметр кінців – 9,5 мм (табл. XIII, 2).

3. Зламаний срібний браслет такого ж типу, як описаний під № 1. Грані розширених кінців прикрашені рядками вглибних точок, розміщених попарно по обидва боки кожного ребра (табл. XIII, 4). Обидві частини браслета спаяні. Максимальний діаметр кінців становить 10 мм.

4. Половина зламаною бронзового браслета такого ж типу. Грані розширених кінців прикрашені поздовжніми рядками вглибних точок. Максимальний діаметр кінців 8 мм (табл. XIII, 7).

5. Уламок срібного браслета з масивними розширеними кінцями. Знайдена частина – трохи менша половини браслета. Розширений кінець восьмигранний, неорнаментований. Діаметр круглої в перерізі центральної частини дорівнює 5 мм, максимальний діаметр розширеного кінця – 16 мм. Уламок був загорнутий в кусок тканини, від якої залишилися виразні сліди на окислених місцях знахідки (табл. XIII, 3).

6. Половина срібного браслета з круглими в перерізі розширеними кінцями. Збережений кінець на протязі 19 мм прикрашений ромбовидними заглибками, які біля місця переходу в неорнаментовану центральну частину, закінчуються шістьма нарізними поперечними рядками. Максимальний діаметр кінця становить 7,5 мм (табл. XIII, 9).

7. Половина браслета з масивними конічно розширеними, круглими в розрізі кінцями. Браслет виготовлений із бронзи або срібла дуже низької проби, він неорнаментований. Максимальний діаметр розширеного кінця дорівнює 0,9 см (табл. XIII, 5).

8. Частина (трохи менше половини) срібного браслета з конічно розширеними, масивними, круглими в розрізі кінцями. Збережений кінець прикрашений орнаментом у вигляді двох пернів, що складається із коротких відрізків хвилястої лінії. Орнамент чеканений. Максимальний діаметр розширеного кінця становить 9 мм (табл. XIII, 8).

9. Половина срібного браслета з розширеними, овальними в перерізі кінцями. Поверхня його сильно пошкоджена окисами, однак на кінці помітні сліди орнаменту у вигляді поперечних рівчиків. Діаметри кінця – 7x8 мм (табл. XIII, 6).

10. Половина масивного срібного браслета з розширеними овальними в перерізі кінцями. Браслет не орнаментований, максимальні діаметри кінця 5,5x7,0 мм (табл. XIII, 10).

11. Заготовка невеликого срібного браслета, аналогічного до описаних під № 1, 3-6. Вона має вигляд прямого стрижня із двох зрощених вершинами пірамід з восьмигранними основами. Центральна частина браслета ще не розтягнута і не розкована, орнаментация кінців відсутня. Довжина заготовки дорівнює 88 мм, максимальний діаметр розширених кінців – 9 мм (табл. XIII, 12).

12. Заготовка невеликого бронзового браслета подібного типу у вигляді литого стрижня з розширеними кінцями, неправильної форми. Довжина його становить 53 мм (табл. XIII, 11).

Срібні і бронзові браслети з масивними потовщеними кінцями, подібні до описаних вище, відомі з досить широкої території. Найкраще вивчений ареал їх розповсюдження в Прибалтиці. Х.А. Моора датував цей тип браслетів У-УП ст. н.е.¹¹⁷, у пізнішій роботі цей же автор підкреслює, що у У ст. з'являються у Прибалтиці срібні браслети з потовщеними кінцями – тип, який раніше був представлений лише виробами із бронзи¹¹⁸, отже, приймає вже дещо ранішу нижню хронологічну межу побутування таких прикрас. Бронзовий браслет цього типу із чоловічого поховання № 2 Гейстаутіського могильника (Лієпайський район Латвійська РСР) він датує на підставі виявлених у закритому комплексі цього поховання двох фібул У-УІ ст. н.е.¹¹⁹ Срібні браслети з масивними розширеними кінцями знайдені в скарбі УІ ст. в с. Малий Ржавець, в Мартинівському скарбі УІ-УП ст., в Козіївському скарбі УП ст., а бронзові – в Колосківському скарбі УІ-УП ст. н.е.¹²⁰ На території Подністров'я срібні браслети такого типу відомі з Крилоського скарбу, в якому вони знайдені разом із позолоченою тарілкою візантійського походження. Я. Пастернак, який опублікував цей скарб, відносить його до УІ ст. н.е.¹²¹ На території Південного Побужжя такий браслет знайдений на поселенні на

¹¹⁷ Н. М о о р а . Вказ. праця, стор. 430.

¹¹⁸ Х. А. М о о р а . Возникновение классового общества в Прибалтике. – СА, ХУП, 1953, стор. 112-113, рис. 5.

¹¹⁹ Т а м ж е , стор. 112, 114, рис. 6.

¹²⁰ Б. А. Р ы б а к о в . Вказ. праця, стор. 66-67, 74, 75, 81.

¹²¹ Я. П а с т е р н а к . Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932, стор. 56.

ора, який наводить різні гіпотези про практичне призначення таких виробів, підкреслює, що у Південній Латвії і Литві вони з'являються у похованнях У-УІ ст. н. е.¹³⁰ Бронзові пінцети такої ж форми із аламанських могильників Вюрттембергу В. Веек датує початком УІ-УІІ ст. н. е.¹³¹

6. Бронзова кругла, мископодібна вигнута бляшка з трьома невеликими отворами, розміщеними в рівних відступах на її краю. Діаметр бляшки 24 мм (табл. XII, 19). Використовувалась вона, можливо, як нашивна прикраса. Аналогії для неї невідомі.

7. Бронзовий капелюхоподібний ковпачок з вузькими полями. На полях, біля основи конічної опуклої частини, відштамповані два концентричні круги і містяться три невеликі отвори, просвердлені в рівних відступах один від одного. У закругленій верхній частині ковпака міститься округлий отвір. Діаметр основи ковпачка дорівнює 21 мм, висота - 13 мм (табл. XII, 20). Ковпачок був, мабуть, частиною якоїсь більшої складної прикраси. Такі знахідки виступають в основному на території Латвії, в пам'ятках латгалів з УІІ по XIII ст.¹³² окремі знахідки такого типу зустрілися також на городищі в Шелігах¹³³.

8. Бронзовий дзвінок, що складається із масивного конічного корпусу з легко опуклими стінками і круглого вухка. Друге, менше, вухко для підвішування "серця" міститься всередині ковпачка. Висота знахідки становить 22 мм, максимальний діаметр - 19 мм (табл. XII, 17). Подібного типу дзвіночки-підвіски відомі у різних варіантах на дуже широкій території¹³⁴.

9. Срібна шарнірна оковка для скріплення двох ремінців. Вона складається із круглого кільця, діаметром 21 мм та двох петель з приймачами для ремінців, довжиною 61 мм кожна. Петлі, виготовлені із пластинок завширшки 7,5 мм, в місці згину утворюють кільця діаметром 11,5 мм. У цьому місці пластинки потовщені і заокруглені. Довгі плоскі кінці петель утворюють приймачі для ремня, який кріпився нитями. Одна із петель покрита товстим шаром ідкої патини:

¹³⁰ Н. М о о г а. Die Eisenzeit in Lettland, II Teil, стор. 480.

¹³¹ W. V e e k. Вказ. праця, Textband, стор. 63; Tafelband, табл. 48 А, 1-7.

¹³² F. V a l ó d i s. Det äldsta Lettland. Uppsala, 1940, стор. 140 і наступ. і.

¹³³ W. S z u s a n e k i. Szeligi pod Pleskiem, стор. 50, рис. 14, стор. 64.

¹³⁴ J. H a n s e n. Вказ. праця, т. III, табл. 497, табл. 516. I.

на лицьовому боці другої видно орнамент у вигляді тоненької вглибної лінії, що її обрамляє. Кільця петель біля основи прикрашені двома поперечними насічками (табл. XII, 28).

10. Бронзова бляшка - оковка, яка можливо служила як наконечник. Вона виготовлена із тоненької стрічки металу шириною 12 мм і довжиною близько 80 мм. Стрічка зігнута в половині і складена удвоє. Кінці її заокруглені і мають сліди нюта, яким були скріплені. З лицьового боку кінець стрічки прикрашений облямівкою із вглибних точок та двома напівкруглими вирізами. Довжина знахідки дорівнює 41 мм (табл. XII, 23).

11. Уламок бронзової бляшки видовженої ромбовидної форми. Довжина його дорівнює 44 мм, максимальна ширина бляшки - 9,5 мм, товщина - 1,0 мм. Бляшка прикрашена чеканим орнаментом у вигляді облямівки із кружечків, діаметром 2 мм. Можливо це частина якоїсь більшої прикраси.

12. Невелике бронзове кільце, виготовлене з тригранчастого дроту. Кінці дроту дещо потовщені, сходяться впритул. Розміри кільця - 16x18 мм, діаметр дроту - 4 мм.

13. Уламок срібного чотиригранного гвинтоподібно скрученого дроту. Довжина уламка становить 34 мм, діаметр дроту - 3 мм (табл. XII, 18).

14. Звиток срібної кованої стрічки має довжину близько 160 мм. Краї стрічки нерівні, зовнішній кінець заокруглений, внутрішній зламаний. Ширина близько 5 мм.

15. Петля із бронзового дроту (довжина 38 мм). Розміри кільця петлі становлять 11x12 мм.

16. Скручений в овал кусок бронзового конічного дроту. Довжина його дорівнює близько 180 мм, діаметр товстого кінця - 3 мм, тоншого - 1,5 мм. Можливо, дріт використовувався як простий браслет.

17-20. Чотири кільцеподібно зігнуті куски круглого в перерізі бронзового дроту, товщиною 1,5-2,5 мм (табл. XII, 10-13).

Крім того, знайдено кілька невеликих уламків бронзової бляхи, деякі із них мають отвори для нютів, а один - сліди крапкового штампованого орнаменту (табл. XII, 23).

На території городища виявлено також знахідки, які свідчать про існування на городищі місцевого виробництва предметів із кольорових металів і орібла. До них треба віднести кілька пористих злитків бронзи, злиток бронзи, що відтворює форму лінійчастого отвору - литка зм, злиток бронзи, що відтворює форму лінійчастого отвору - литка ливарної формочки (табл. XIII, 4) та три дуже характерної форми глин

няні тигельки - ллячки (табл.ХІУ, 1-3). Особливо цікава в цьому відношенні колекція ливарних формочок, виготовлених із мергелистої крейди.

1. Формочка, що служила для відливання трьох пластинок шириною 7 мм і довжиною 70-72 мм. Поверхня пластинок, покрита косим рифленням, нагадує насітку напалка. Негативи двох полосок збережені повністю, третьої - лише частково. Розміри збереженої частини дорівнюють 33x48x92 мм (табл.ХУ, 1).

2. Мабуть другою плоскою стулкою цієї ж формочки є виявлена біля неї також дещо пошкоджена плоска гладенька плитка з добре збереженими літками - литками. Її розміри: 32x54x78 мм (табл.ХУ, 1).

3. Частина дуже дбайливо виконаної формочки з негативами для відливання лунниці розміром 19x15 мм, з вушком для підвішування та прямокутної бляшки з поперечними колобками. Формочка має сліди перебування в сильному вогні, внаслідок чого вона потріскалася. Її розміри: 47,5x17x54 мм. На зворотному боці міститься невелике кругле заглиблення та сліди якоїсь мітки у вигляді невеликих вглибних круглих ямок, розташованих півколом (табл.ХУ, 5).

4. Уламок формочки, подібної до описаної вище, знайдено біля неї. На ньому помітний негатив такої ж прямокутної пластинки з поперечним карбуванням, а також негатив ажурних прикрас, які, внаслідок фрагментарності формочки, важко зараз розшифрувати. На звороті формочка має мітку із чотирьох вглибних точок, що утворюють трапецію. Розміри збереженої частини становлять 13,5x46x53 мм (табл.ХУ, 6).

5. Уламок формочки, негатив якої складається із трьох овальних заглиблень, від яких відходять лінійчасті рівчики - литки. Розміри його дорівнюють 30x39 мм (табл.ХУ, 2).

6. Частина гладкої плитки двостульчастої ливарної формочки. На збереженому фрагменті містяться три заглиблення - литки та наскрізний конічний отвір. Розміри уламка становлять 17x53x53 см (табл.ХУ, 7).

7. Невелика двостульчаста глиняна ливарна формочка для відливання бронзової намистини. Збереглася лише одна стулка розмірами 12x26x34 мм (табл.ХІУ, 5).

Найближчі аналогії для зимнівських формочок знаходимо серед знахідок із синхронних поселень на острові Митковському 135 та біля 135 П.И.Х а в л ю к . Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья. - СА, №3, 1961, стор.193, рис.6,3,4.

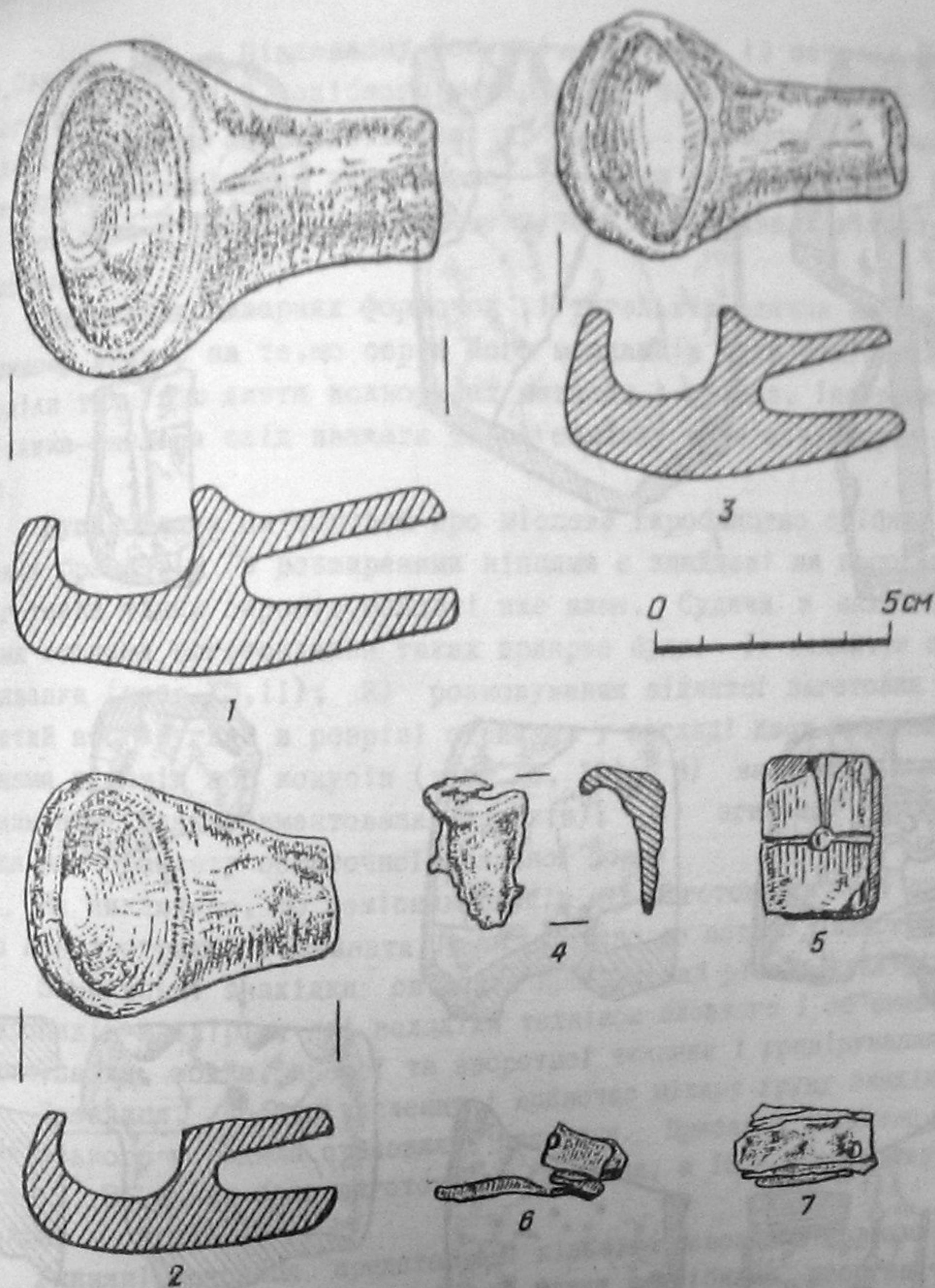

Табл.ХІУ. Знаряддя праці ювеліра і відходи продукції: 1-3 - глиняні тигельки-ллячки; 5 - глиняна ливарна формочка; 4,6,7 - відходи ювелірного виробництва.

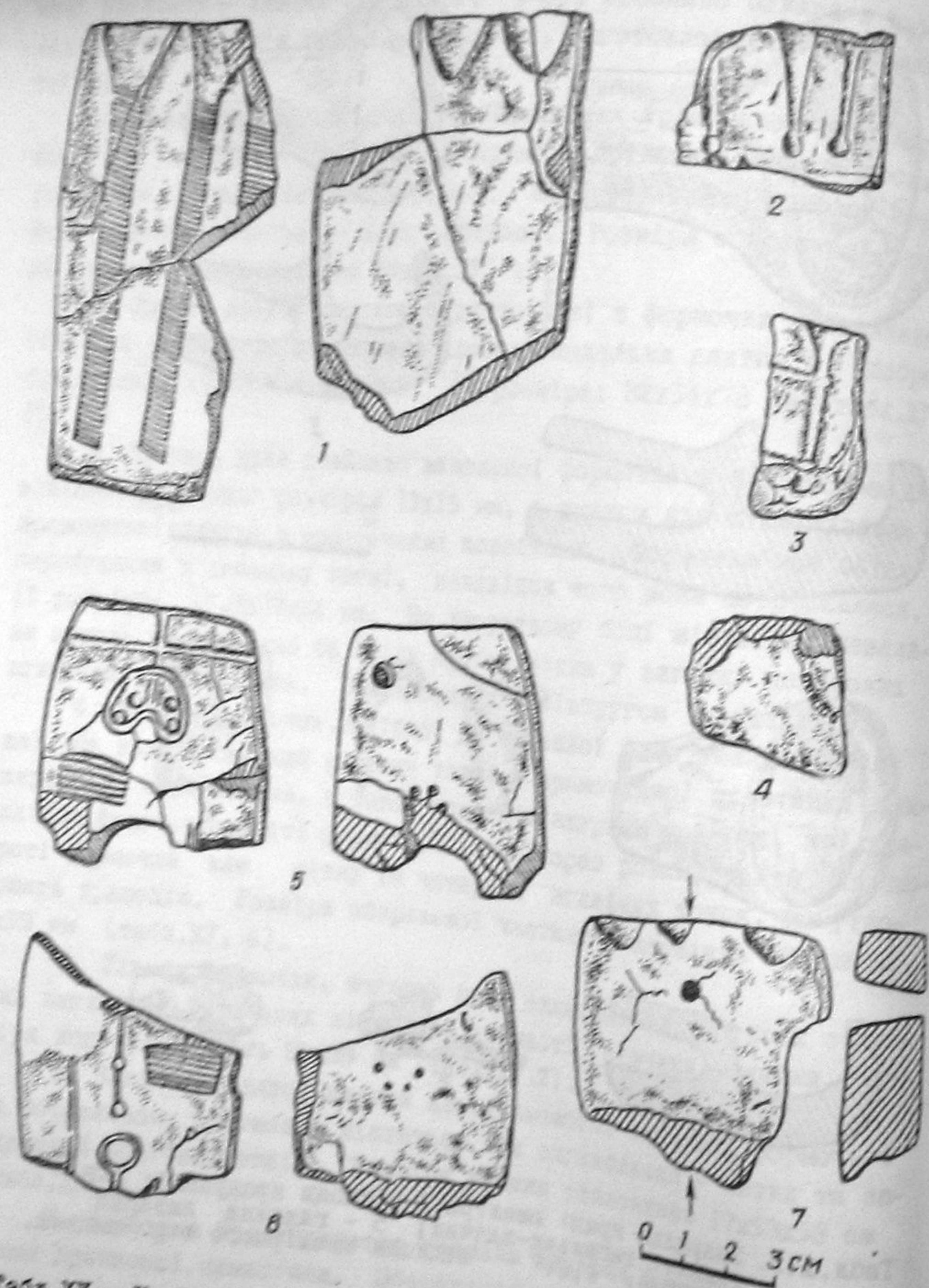

Табл. XV. Кам'яні ливарні формочки (1-7).

с. Семенки 136 в Південному Побужжі. Формочки із острова Митковського виготовлені з подібного матеріалу і також сильно перепалені, але їх негативно зображують інші предмети. Формочка із Семенок — це повна аналогія для зимнівської формочки для відливання намистя, з тією лише різницею, що в семенківській відливали відразу дві намистини.

Виявлення ливарних формочок і тигельків-лячок на городищі в Зимному вказує на те, що серед його мешканців були ремісники, що володіли технікою лиття кольорових металів і срібла. Інструментом ремісника-ювеліра слід вважати також описану вище мініатюрну наковальню.

Дуже цінним свідомством про місцеве виробництво срібних і бронзових браслетів з розширеними кінцями є знайдені на городищі дві заготовки таких виробів, описані вже вище. Судячи з них, послідовними етапами виготовлення таких прикрас були: 1) відлиття стрижня-болванки (табл. XIII, 11); 2) розковування відливої заготовки у гранчастий або круглий в розрізі стрижень у вигляді двох зрощених вершинами пірамід або конусів (табл. XIII, 12); 3) нанесення чеканного орнаменту (для орнаментованих зразків); 4) згинання стрижня для надання браслету остаточної овальної форми.

Не виключено, що ремісник-ювелір міг заготовляти собі про запас прямі стрижні і згинати їх відповідно до потреб і вимог покупця.

Зимнівські знахідки свідчать про високий рівень кваліфікації ремісників-ювелірів, які володіли технікою плоского і об'ємного лиття, пайки, ковки, прямої та зворотної чеканки і гравірування.

Пряслиця. Досить численну і водночас цікаву групу знахідок із Зимнівського городища становлять пряслиця. Пряслиць знайдено тут 52 шт., 34 з них було виготовлено із глини, а 18 — з мергелистої крейди.

Глиняні пряслиця представлені кількома основними формами. Всі вони виготовлені ліпним способом із глини з дрібними неорганічними домішками. Органічні домішки вживалися у виняткових випадках (два пряслиця). Склад глини, отже, помітно відрізняється від глини з грубими неорганічними домішками, із якої виготовляли посуд. Деякі пряслиця виготовлені дуже старанно, інші недбайливо, абияк.

136 П. И. Х а в л о в к. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. — МИА, вип. 108. М., 1963, стор. 335, рис. 14, 7.

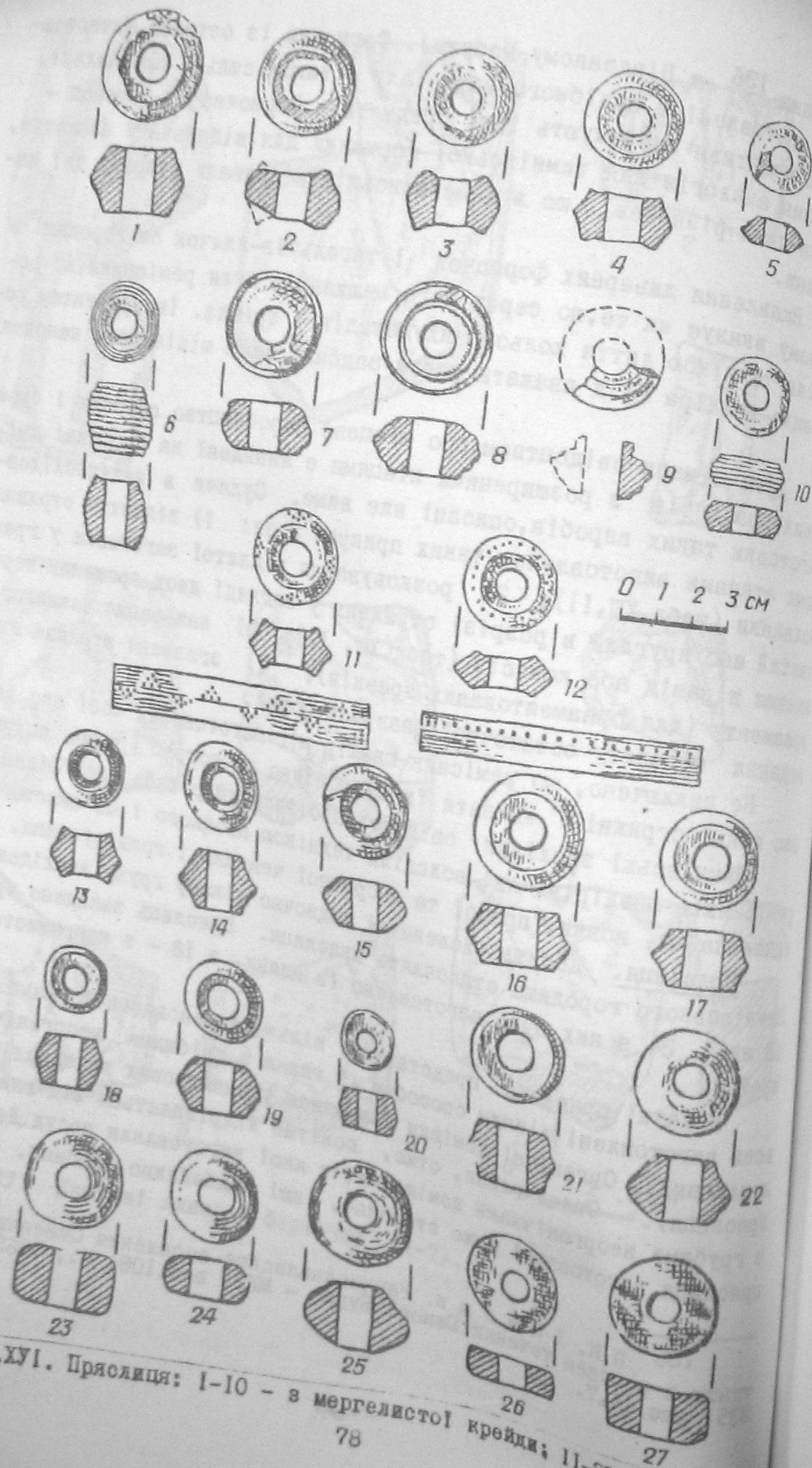

Табл. ХУІ. Пращилиця: 1-10 - з мергельстої крейди; 11-27 - глиняні.

Перший тип становлять прашилиця циліндричної або циліндрично-опуклобокої форми (табл. ХУІ, 23, 26, 27). Їх діаметр дорівнює 26-32 мм, висота - 13-18,5 мм. Вага 6-14,5 г.

Другий тип - це прашилиця біконічної, лінзоподібної в розрізі форми. Вони переважно грубої недбайливої роботи і мають неправильну форму (табл. ХУІ, 25). Лише три прашилиця такого типу виготовлені старанно. Діаметр прашилиць дорівнює 28-41 мм, висота - 15-30 мм, вага 10-39 г.

Найчисленніший є третій тип глиняних прашилиць, представлений 22 екземплярами (близько 65%). Вони мають чітку біконічну форму з двома плоскими або увігнутими площадками з обох боків. Переважна частина прашилиць цього типу виготовлена старанно з глини з домішкою піску без грубих домішок, внаслідок чого їх поверхня гладка. Діаметр прашилиць дорівнює від 19 до 32 мм, висота - 12-21 мм, вага - 5-16,5 г (табл. ХУІ, 11-22). Одне прашилице цього типу мало висоту 26 мм, діаметр - 30 мм.

Глиняні прашилиця переважно неорнаментовані. Лише чотири з них, що належать до третього типу, мають орнамент або позначки. Це такі прашилиця:

1. Біконічне прашилице темно-коричневого кольору. Діаметр по ребру становить 28 мм, діаметр площадок - 22 мм, висота - 13,5 мм. Площадочки увігнуті в бік отвору для веретена. Прашилице прикрашене трикутниками із шести наколів кожний. Трикутники розміщені в шахматному порядку основами до ребра, по чотири на кожній грані (табл. ХУІ, 11). Вага прашилиця дорівнює 9,5 г;

2. Біконічне прашилице сірувато-коричневого кольору. Діаметр по ребру дорівнює 23 мм, діаметр площадок - 18 мм, висота 1,3 мм. Площадки плоскі, рівні, отвір має діаметр 8 мм. Вага - 7 г. Прашилице прикрашене так само, як і описане вище, лише трикутники склалися із трьох точок;

3. Біконічне прашилице темно-коричневого кольору. Діаметр по ребру становить 27 мм, діаметр увігнутих площадок - 22 мм, отвору - 9 мм, висота прашилиця - 11,5 мм, вага - 7,5 г. Прашилице прикрашене нерівним рядком наколів на одній з граней (табл. ХУІ, 12);

4. Біконічне прашилице сірувато-жовтого кольору. Діаметр по ребру дорівнює 28 мм, діаметр плоских рівних площадок - 21 мм, отвору - 9 мм, висота прашилиця - 14 мм, вага - 10,5 г. На одній із граней нанесені трикутник із трьох точок і одна точка на краю площадочки.

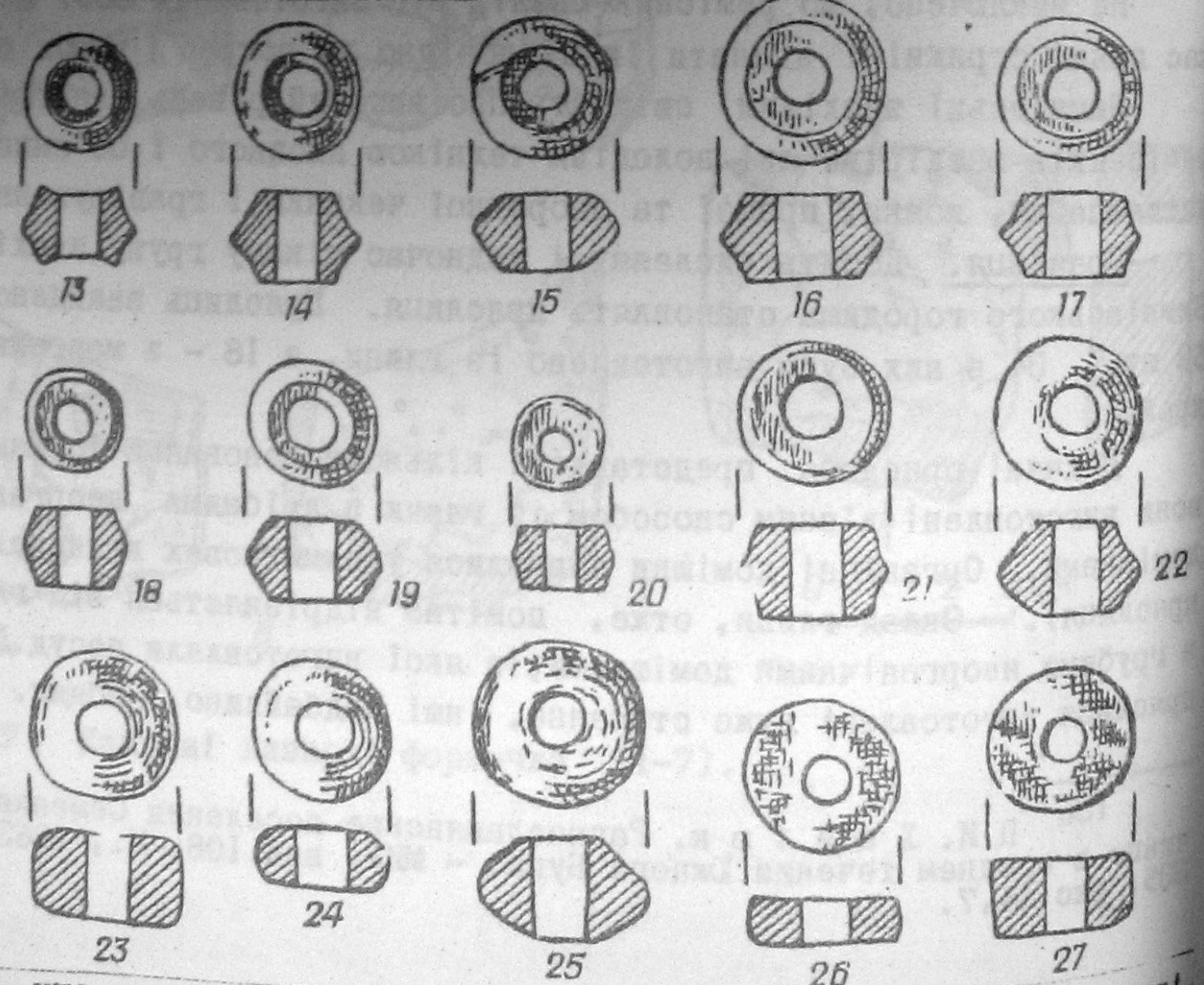
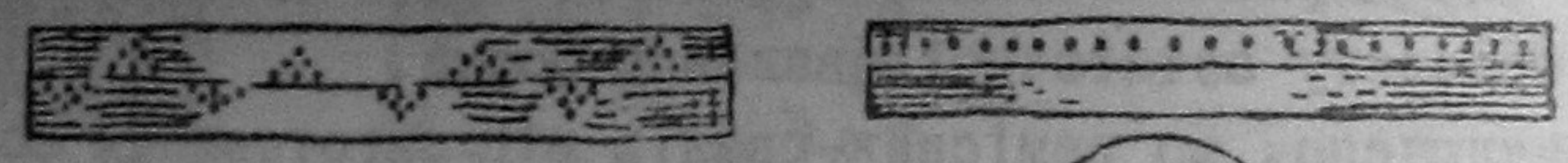
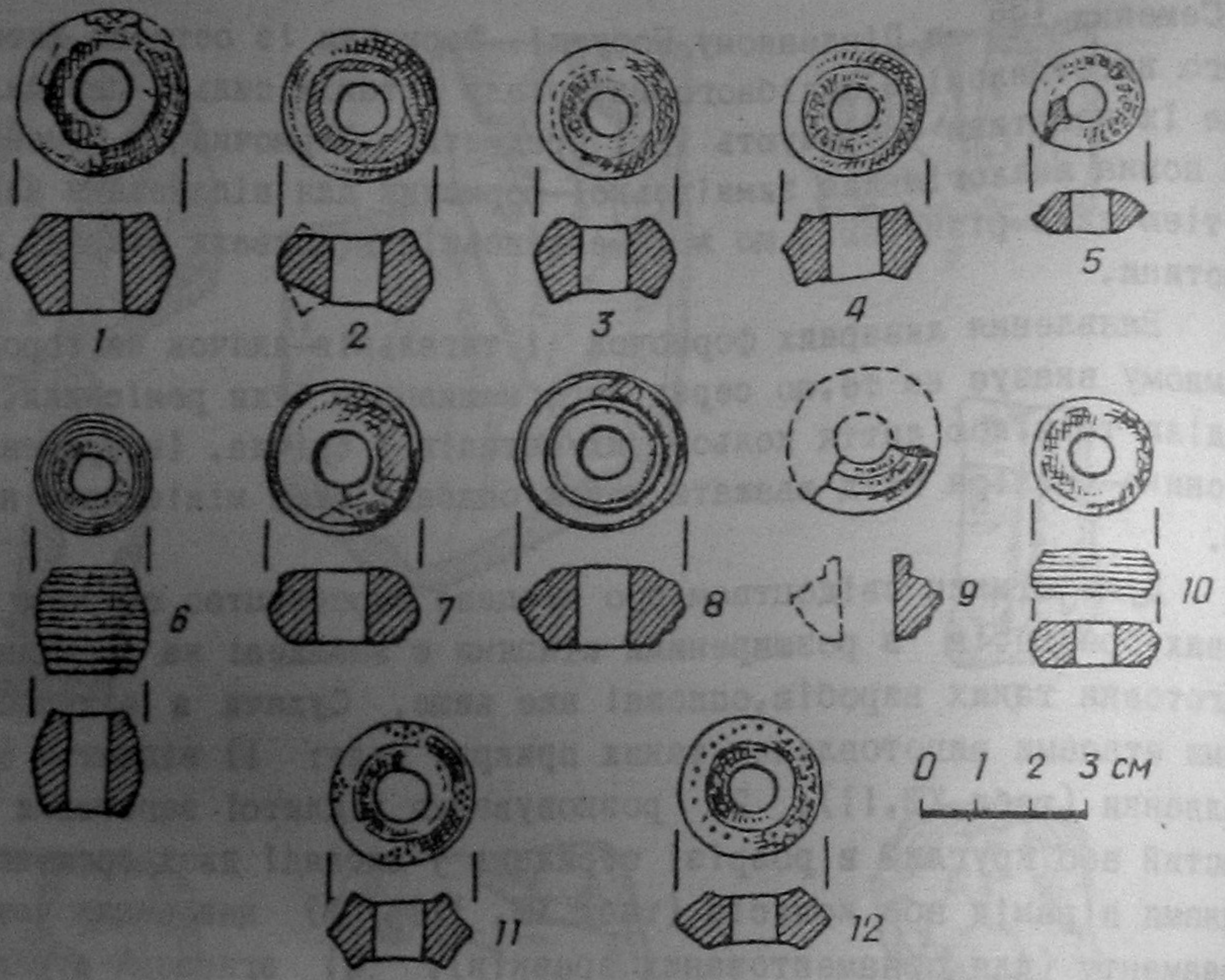

Табл.ХУІ. Пряслиця: 1-10 - в мергелистої крейди; 11-27 - глиняні.

Знаки, нанесені на пряслиця, описані під номерами 3 і 4, слід, мабуть, вважати знаками власності, а описані під номерами 1 і 2 мають виразний характер орнаменту. Не виключено, що й він мав подібне призначення, але одночасно служив і прикрасою. Аналогічного типу пряслиця з орнаментом із трикутників із шести наколів описує Д.Т.Березовець із поселення Луг I поблизу с.Пеньківки на Тясмині, датованого кінцем УП - першою половиною УШ ст.¹³⁷ Однак слід підкреслити, що орнамент зимнівських пряслиць нанесений акуратніше, а на пряслицях із поселення Луг I крім трикутників і разом з ними виступають й інші знаки.

Пряслиця, виготовлені із мергелистої крейди, більш різноманітні за формою; серед них можна виділити два основні типи, представлені кількома екземплярами кожний. Решта - це поодинокі зразки, що відрізняються своєю формою.

Перший тип - це пряслиця з опуклими боками (табл.ХУІ, 3). Діаметр найбільшої опуклості коливається в межах 23-34 мм, висота - 12-16 мм, вага дорівнює від 6 до 17 г.

Другий тип - це біконічні пряслиця з плоскими або увігнутими площадками з обох боків. Діаметр по ребру дорівнює в них від 28 до 34 мм, висота - 15-21 мм, вага коливається між 10 і 21 г (табл. ХУІ, 1,4,5).

Посереднє місце поміж обома типами посідає пряслице з ребристими боками. Його діаметр - 30 мм, висота - 17 мм, вага 12 г (табл.ХУІ,2). Описуючи овручські шиферні пряслиця такої самої форми, Б.О.Рибаков висловив припущення, що така форма виникла внаслідок зрівнювання грані неточно висвердлених чи виточених біконічних пряслиць¹³⁸.

Із пряслиць складніших і рідкісніших форм треба згадати два пряслиця, які можна було б віднести до типу опуклобоких. Різниця полягає в тому, що ці два екземпляри мають боки, прикрашені вглибними рівчиками: одне двома (табл.ХУІ, 7), а друге чотирма (табл.ХУІ,8). Діаметри пряслиць дорівнюють 30 і 32 мм, висота - відповідно 14 і 16 мм, вага - 12 і 13 г. Дещо подібним, хоч безумовно складнішим виробом було біконічне пряслице, від якого збереглася лише частина (табл.ХУІ, 9), воно має боки з складним профілюванням.

¹³⁷ Д.Т. Березовець. Поселение уличей на Тясминне. МИА, № 108, стор.168, рис.13,1,4; стор.192.
¹³⁸ Б.А. Рибаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 193.

Відмінну форму і відмінні пропорції має пряслице бочілкоподібною форми. Воно має висоту 20 мм, діаметр найбільшої опуклості - 24 мм, а діаметр мископодібно увігнутих площадок - 19 мм. Його вага - 8 г. Поверхня боків пряслиця прикрашена одинадцятьма глибокими рівчиками, нанесеними у рівнях відступах один від одного, з суворо витриманим принципом паралельності (табл.ХУІ,6).

Два пряслиця виділяються своїми незвичайно малими розмірами. Одне з них, дуже знищене ерозією, має сплющену опуклобоку форму. Його діаметр дорівнює 23 мм, висота - 9 мм, вага - 4 г. На боках помітні слабкі сліди п'яти тоненьких рівчиків (табл.ХУІ, 10).

Друге пряслице має сплющену біконічну форму. Його діаметр дорівнює 21 мм, висота - 7,5 мм, діаметр плоских площадок - 15 мм, вага - 3 г (табл. ХУІ, 5).

Техніка виготовлення кам'яних пряслиць досить точно вивчена і описана Б.О.Рибаковим на прикладі знаменитих овручських майстерень, де пряслиця виготовляли як шляхом двостороннього висвердлювання, так і виточування на токарському верстаті¹³⁹. Оскільки пряслиця біконічної, ребристої і бочковидної форм можна було виготовити висвердлюванням, остільки інші вимагали вже значно досконалішої техніки обробки. Пряслиця з поверхнею, прикрашеною глибокими рівчиками, і особливо частково збережене пряслице із складним профілюванням боків (табл. ХУІ, 8), мабуть, не могли бути виготовлені висвердлюванням. Для досягнення такого ефекту необхідно було використовувати токарський верстат. Слід, отже, підкреслити, що пряслиця із Зимного є чи не найраніше датованим свідченням існування токарного верстата у східних слов'ян.

Знахідки пряслиць свідчать про те, що населення займалося прядінням. Наявність цих непоказних предметів звичайно фіксується, по-дається іноді кількість знайдених екземплярів, публікуються зарисовки чи фотографії. Спеціальні дослідження, проведені А.Нахліком і Й.Камінською щодо пряслиць, вказують, однак, на більше, ніж досі вважалося. Згадані автори дійшли, на основі вивчення матеріалів із Гданська і Червеня-Чермна, висновку, що для прядіння різної товщини і різного сорту пряжі вживали пряслиць різної ваги. Легкі пряслиця могли використовуватися для прядіння пряжі, що йшла на утік, яка характеризується коротким волосом і малою кількістю

¹³⁹ Б.А.Рибаков. Ремесло Древней Руси, стор.192-193.

скручувань. Для виготовлення пряжі основи, з огляду на застосування довгого волокна і дуже сильне скручування, використовувалися, мабуть, тяжчі пряслиця. Останні використовувалися, безумовно, також для скручування ниток¹⁴⁰. У згаданій праці подається нарізка вага легких пряслиць - 7-15 г - і тяжких - 20-27 г. Спостереження над вагою зямнівських пряслиць дали цікаві результати. Найбільше пряслиць, 21, мали вагу в межах 6-10 г, 20 пряслиць - 14-15 г. Три пряслиця мали вагу близько 20 г і два - 35 і 39 г. Поряд з цим окремі пряслиця мали "нестандартну" вагу. Як бачимо, мешканці городища могли виготовляти пряжу різної товщини і різного призначення, для чого мали відповідні інструменти.

Вироби із скла і кості. Крім описаних вище виробів із глини, заліза і кольорових металів та каменю, на території Зямнівського городища знайдено також кілька скляних і пастових намистин та кілька кусків кістки із слідами обробки.

Намистини. Велика намистина із зеленуватого скла. Вона круглої овальної в розрізі форми з порівняно великим отвором. Діаметр намистини дорівнює 24 мм, діаметр круглих у розрізі стінок - 11 мм, діаметр отвору - 6 мм. Точних аналогій для цієї намистини серед матеріалів синхронних пам'яток нам не пощастило знайти, хоч існують вичерпні монографічні опрацювання намистин ІУ-У і УІ-ІХ ст.¹⁴¹ Слід, однак, підкреслити, що подібні великі намистини відомі серед матеріалів пам'яток черняхівської культури в с. Черепин¹⁴² і Ромош¹⁴³ Львівської області та на поселенні у Вікнинах Великих Тернопільської області¹⁴⁴. Відомі вони також із хронологічно пізніших пам'яток Моравії¹⁴⁵, але моравські знахідки зроблені із синього скла. Отже, як бачимо, хронологічні межі таких намистин досить широкі.

¹⁴⁰ J. Kašík, A. Náblik. *Wlókniennictwo Gdańskie X-XIII w. Lbąž*, 1958, стор. 70-71.

¹⁴¹ В.Б. Деопик. *Классификация бус Северного Кавказа ІУ-У вв. - СА, № 3, 1959, стор. 48-65; ІІ ж. Классификация бус Юго-Восточной Европы УІ-ІХ вв. - СА, № 3, 1961, стор. 202-240.*

¹⁴² В.Д. Баран. *Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К.*, 1961, стор. 74.

¹⁴³ За матеріалами розвідки автора.

¹⁴⁴ М.Ю.Смішко. *Селище доби поховань у Вікнинах Великих. - Археологія, т.І. К.*, 1947, стор. 118.

¹⁴⁵ J. Poulik. *Staroslovenská Morava*, табл. XXXIX, 10.

Значно більше аналогії можна знайти для частково збереженої чотирнадцятигранної намистини із світло-синього скла. Розміри намистини дорівнюють 14 на 14 мм.

В.Б.Деопик вважає, що скляні намистини цього типу виникли в ІУ-У ст.н.е. на основі широко відомих в римській добі чотирнадцятигранних кам'яних намистин¹⁴⁶. В УІ-УІІІ ст. чотирнадцятигранні намистини із, переважно, напівпрозорого синього скла виступають у великій кількості, уступаючи, за підрахунками цієї ж дослідниці, в кількісному відношенні лише намистинам кулястої форми і в колекціях із деяких могильників становлять 15 і навіть до 22% усіх знайдених намистин¹⁴⁷.

Третій різновид, це двочасткова намистина із пористого сильно патинізованого кобальтсинього скла. Намистина зараз має синювато-сріблястий колір. Діаметр горошин намистини 13-14 мм, довжина - 1,6 мм. В.Б.Деопик вважає багаточасткові скляні намистини особливо характерними для пам'яток УІІ-ІХ ст.¹⁴⁸ Й.Поулік дає їх масове поширення часом від ІХ-ХІ ст., підкреслюючи, водночас, що цей тип з'являється вже раніше, за доби «великого переселення народів»¹⁴⁹.

Четверта намистинка виготовлена із темно-червоної матової пасти або скла. Вона має циліндричну форму; її довжина дорівнює 7,0 мм, діаметр - 6,5 мм. Аналогії для цієї знахідки, нам поки що невідомі.

Як бачимо, знайдені на території городища намистини належать до типів, що існували у Центральній і Південно-Східній Європі в другій половині І тисячоліття н.е.

Проведена вище спроба датування цих знахідок підтвердила думку Й.Поуліка, який вважає, що типи намистин не можуть служити надійною опорою в датуванні, тому що навіть найхарактерніші їх типи на території Середньої Європи існують протягом кількох століть кожного століття.

¹⁴⁶ В.Б.Деопик. *Вказ.праця. - СА, № 3, 1959, стор. 55.*

¹⁴⁷ В.Б.Деопик. *Вказ.праця. - СА, № 3, 1961, стор. 218.*

¹⁴⁸ Там же, стор. 217.

¹⁴⁹ J. Poulik. *Jižní Morava*, стор. 84.

¹⁵⁰ J. Poulik. *Jižní Morava*, стор. 84; J. Poulik. *Staroslovenská Morava*, стор. 56 і наступні.

Вироби з кості. Найважче виділити з культурно-го шару груду знахідок другої половини першого тисячоліття н.е. - виробів із кості. Можна з певністю виділити лише ті з них, які мають або дуже характерну форму, або сліди застосування спеціальних знарядь (наприклад, циркуля), тобто виробів майстра-костеріза. Основна ж маса кістяних виробів не визначальна. Так, кістяні шила-проколки протягом багатьох віків зберігали свої традиційні форми і відрізняти зараз проколку енеолітичного часу від проколки навіть давньоруського часу майже не можливо. Це ж стосується також лопил і деяких інших виробів. В умовах Зимнівського городища, де у верхньому горизонті культурного шару зустрічається значний процент знахідок із нижнього горизонту енеолітичного часу, відпадає навіть такий критерій виділення, як умови залягання. Не підлягає, однак, сумніву, що мешканці городища, як потім їх нащадки в давньоруському періоді, користувалися у своїй виробничій діяльності також і простими кістяними знаряддями, яких у Зимному знайдено чимало.

Із кістяних предметів із слідами спеціальних видів обробки слід назвати трапецієвидної форми кусок кістки (довжина боків дорівнює 48x24x39x26 мм) з двома висвердленими напівкруглими заглибинами. Розміри заглиблень: більшого - діаметр 14 мм і глибина 6 мм, меншого - діаметр 11,5 мм і глибина 4 мм.

Ще цікавіший довгастий кусок кістки 46 мм довжиною, 22 мм завширшки і 8-10 мм завтовшки з виразними слідами обпалення. На одному боці його помітне одне висвердлене напівкругле заглиблення діаметром 9 мм і шість невеликих заглиблень діаметром 3-4 мм. На зворотному боці міститься напівкругле висвердлене заглиблення діаметром 8 мм, оточене вглибним рівчиком та нанесена за допомогою циркуля очевидна прикраса у вигляді вглибної точки і двох концентричних з нею вглибних кружечків. На одній з граней кістки помітні сліди другої такої прикраси. На одному із вужчих боків кістки є сліди різання, мабуть, за допомогою ножа. Обидва описані кусочки не схожі на уламки більших предметів і скоріше їх слід вважати відходами виробництва, на яких випробовували дію знарядь.

Частиною якогось більшого виробу майстра-костеріза треба вважати кістяний предмет із конічно обстругані кістки з заокругленим кінцем. З одного боку поверхня кістки вигладжена на рівну площину, на якій вирізаний довгастий щиток. З боку заокругленого

кінця предмета щиток заокруглений, з боку зламаною ширшого кінця щиток прямокутно закінчений. Довжина щитка 41 мм, ширина 12,5 мм. Щиток прикрашений вглибним поздовжнім рівчиком, який з боку прямокутного закінчення розвивається, а кожне із ramen вилки закінчується круглим заглибленням. У зламаний ширшій частині видно, що виріб, особливо небережна його частина, був, мабуть, видовбаний і пустотілий. Довжина збереженої частини предмета становить 58 мм, діаметр ширшої зламаної частини - 21 мм, діаметр заокругленого кінця 7,5 мм (рис. 7, 1).

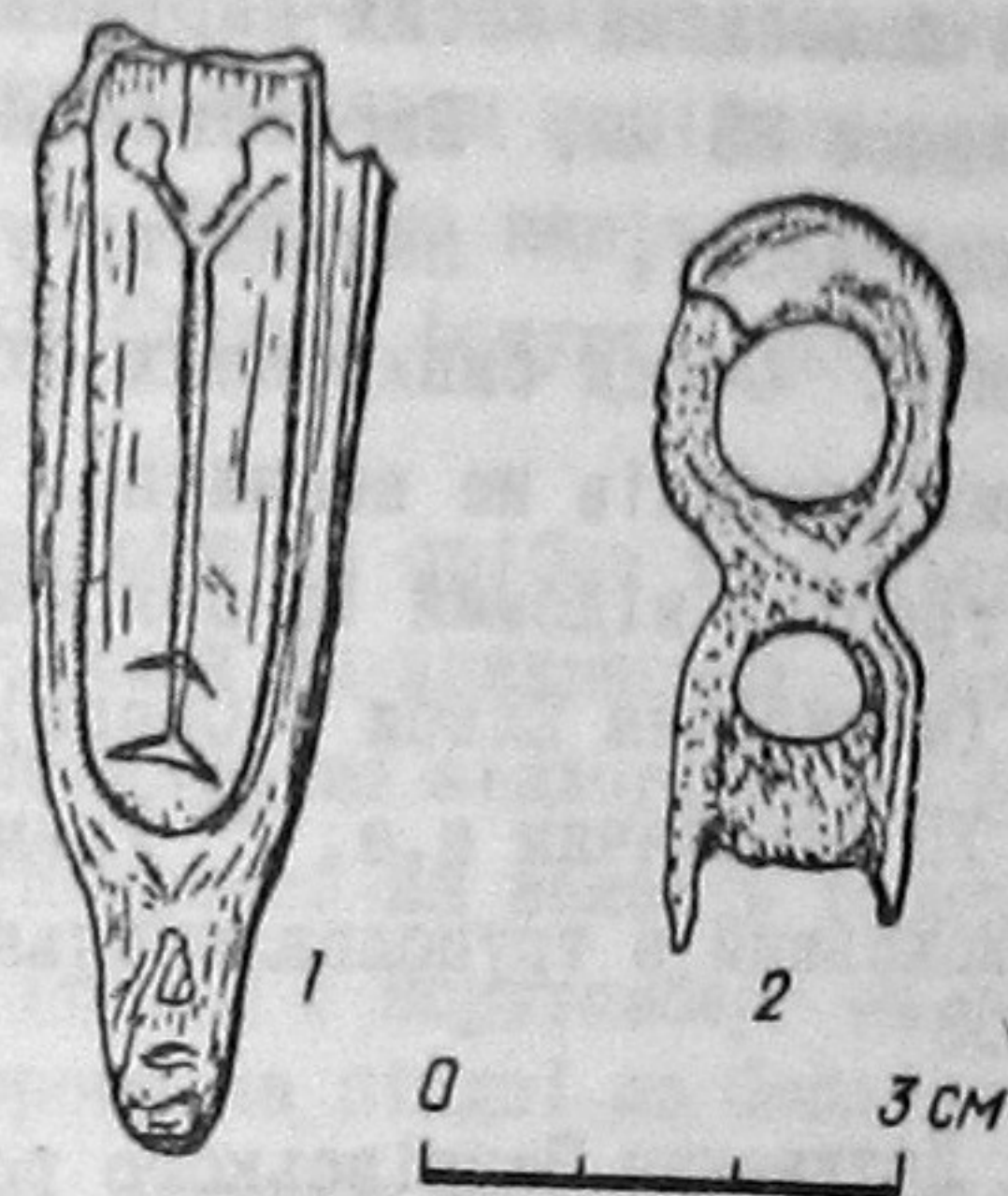

Рис. 7. Кістяні вироби (1-2).

Визначити початковий вигляд предмета до пошкодження і його призначення зараз не вдалося. Форма щитка і нанесений на ньому орнамент досить близько нагадують елементи бронзових бляшок поясного набору. Можливо, це кістяна матриця для відтискання у глині форм для відливання бронзових прикрас, наприклад, закінчень для ремінця.

Дуже цікавий також невеликий кістяний предмет, що складається із кільця, діаметром 21 мм з наскрізним отвором, та підковоподібної рамки розміром 19 на 16 мм з перемичкою між ramenami дужки. Довжина знахідки 40 мм, товщина - 8-9 мм (рис. 7, 2). Точні аналогії для нашої знахідки невідомі. Подібний металевий виріб публікує А.Л. Монгайт із могили вершника УІ-УІІ ст. в Арцибашеві на Рязанщині¹⁵¹, вважаючи що це пряжка.

Нарешті остання знахідка, яка, напевно, вийшла із рук майстра костерізної справи, це частина кістяного гребеня, що складався із трьох скріплених залізними нитами пластинок, товщиною близько 2 мм. Гребінь мав легко дугасту спинку і густі вузькі зубці. Пластинки-накладки мали заокруглену відшліфовану поверхню і були при-

¹⁵¹ А.Л. Монгайт. Археологические заметки. - КСИИМК, вып. XLI, 1951, стор. 125-129.

крайні полосками косих нарізних ліній. Довжина знайденої частини дорівнює 33 мм. Виготовлення гребеня вимагало великої вправи в обробці кості, наявності у майстра тонких знарядь і, зокрема, пилки. Серед синхронних східнослов'янських пам'яток знахідок кістяних гребенів не виявлено; на західнослов'янській території такий гребінь відомий із поховання 2 в Мершвіц, поблизу Віттенберга (межиріччя Ельби і Одера), який Т.Фойгт датує на основі аналогій УП сторіччям н.е.¹⁵² Уламок подібного виробу знайшов також І.Борковський в трупоспальвальному похованні поблизу Хданіц в Чехії¹⁵³.

Датування Зимнівського городища. Найчисленнішою групою знахідок на городищі є кераміка. Як видно із поданого вище опису, вона знаходять численні аналогії серед матеріалів пам'яток найближчої та сусідніх територій, однак в більшості випадків датування цих пам'яток не дуже надійне, бо засновано воно не на наявності твердо датованих предметів, а, переважно, на складних, хоч досить переконливих умовиводах. Таке становище пояснюється тим, що синхронні пам'ятки східно- і західнослов'янської території незвичайно бідні на датуючі матеріали і дослідникам часто доводиться визначати їх місце у хронології на основі верхньої хронологічної межі пам'яток попереднього періоду і нижньої хронологічної межі пам'яток наступного періоду. Отже, кераміка на даному етапі досліджень не може служити поки що датуючим критерієм.

Серед виробів із заліза переважають типи, які існували довгий період часу, переважно починаючи з перших століть нашої ери і до початку другого тисячоліття н.е. включно. Так, залізні пряжки з овальної форми рамок, які В.Веек датує УІ-УІІ ст. н.е.¹⁵⁴, не можуть вважатися надійними датуючими еталонами: їх форма настільки проста, що такі ж вироби, безсумнівно, могли виготовлятися як у раніший¹⁵⁵, так і у пізніший період.

¹⁵² Th. Voigt, Neue frühslavische Brandgräber und Siedlungsgrenze aus dem Elb-Saalegebiet, Nachrichtenblatt für deutsche Vorgeschichte, XVIII, 1-2, 1942, стор. 24-27.

¹⁵³ J. Poulik, Staroslovanská Morava, стор. 89; I. Borčková, Nejstarší slovanská keramika ve středních Čechách, Památky Archeologické, XLII, 1936-1937, стор. 97.

¹⁵⁴ W. Weisk., Вказ.праця, Textband, стор. 95-96.

¹⁵⁵ М.Д. Смішко, Карпатські кургани. К., 1960, стор. 115.

Розгляд датування скляних намістин також підтвердив думку Й.Поуліка про те, що намістини не можуть служити надійною основою в датуванні пам'яток I тисячоліття н.е. тому, що навіть найхарактерніші їх типи на території Середньої Європи існують протягом кількох століть кожний¹⁵⁶.

Найкраще піддаються датуванню вироби із срібла та кольорових металів, представлені у Зимному пряжками та прикрасами. Проведене вище порівняння цієї групи знахідок показує, що аналогічні за формою і орнаментациєю прикраси виступають синхронно на великій території - від Лівобережжя Дніпра на сході по Італію і Вюрттемберг на заході і від Криму та Балканського півострова на півдні по Смоленщину і Прибалтику на півночі. Б.О. Рібаков називає це явище єдністю європейської дружинної культури У-УІІ ст. н.е. Саме ці дві особливості цієї групи знахідок особливо сприяють використанню її при встановленні хронології: широка територія розповсюдження дає можливість перевірити їх датування перехресним способом, а порівняно вузькі хронологічні межі побутування окремих типів знахідок підвищують їх вартість як датуючих еталонів.

Переважна частина пряжок і прикрас Зимнівського городища знаходиться серед знахідок, що датуються УІ-УІІ ст. н.е. На першому місці слід назвати тут пряжки з серцеподібною формою рамок, які мають аналогії у Хацківському скарбі УІ ст. і Колосківському УІ-УІІ ст.¹⁵⁷, а у візантійській фортеці в Садовце (Болгарія) воєни знайдені з монетами часів Істиніана I - Тиберія Маврікія (527-602 рр.)¹⁵⁸. Аналогічні до зимнівських пряжки з трапецієвидними рамками з аламандських могильників¹⁵⁹ В.Веек також датує УІ-УІІ ст. Бронзові бляшки поясних наборів знаходять аналогії серед прикрас Мартинівського скарбу УІ-УІІ ст.¹⁶⁰ та аварського могильника УІІ ст. в Кішкерес¹⁶¹. Подібні до знайдених у Зимному кільцеподібні бляшки

¹⁵⁶ J. Poulik, Staroslovanská Morava, стор. 56 і наступні; J. Poulik, Jižní Morava, стор. 84.

¹⁵⁷ Б.А. Рібаков, Древние Русь. - СА, ХІІІ, стор. 66-73, 74.

¹⁵⁸ N. Fettich, Die Metallkunst... - "Archeologia Hungarica", XXI, 1937, стор. 129.

¹⁵⁹ W. Weisk., Вказ.праця, Textband, стор. 65.

¹⁶⁰ Б.А. Рібаков, Вказ.праця, - СА, ХІІІ, стор. 78.

¹⁶¹ Th. Nogvath, Вказ.праця, "Archeologia Hungarica", XIX, 1935, стор. 36, 98-102.

ки з прорізним орнаментом В.Веєк датує У-УП ст., підкреслюючи, що найбільшого поширення вони набули у УІ-УП ст.¹⁶² Мабуть, так само слід датувати трапецієвидні бляшки-підвіски. Я.В.Станкевич відносить їх до У-УП ст.¹⁶³, однак закриті датовані комплекси, в яких вони знайдені (Хацьківський, Новоодеський і Суджанський скарби) належать до УІ-УП ст.¹⁶⁴

До найпізніших знахідок цієї групи належать пряжки безшарнірної конструкції, описані під № 2 і 4, які знаходять аналогії серед матеріалів аварських могильників УП ст. в Ціко¹⁶⁵ і Юташ¹⁶⁶

Найстаршим типом є овальної форми бронзова рамка пряжки. Аналогічні пряжки з території Вюрттембергу В.Веєк датує другою половиною У-УІ ст.¹⁶⁷ Бронзові пряжки з рамкою овальної форми відомі однак також і з ряду раніших пам'яток, як наприклад з могильника біля вівчарні радгоспу Придніпровського, датованого Е.О.Симоновичем Ш-У ст. н.е.¹⁶⁸ та із поховань Малоештського могильника, який Г.Б.Федоров датує на основі фібул Ш-ІУ ст.¹⁶⁹ В зв'язку з тим, що пряжки цього типу поки що невідомі із пам'яток пізніших, як УІ ст., саме цю дату можна прийняти як *terminus ante quem* при встановленні нижньої хронологічної межі.

Досить широкі хронологічні межі мають бронзові і срібні браслети з потовщеними кінцями. Х.А.Моора датує такі браслети із Прибалтики У-УП ст.¹⁷⁰ і таким же часом датує їх у Вюрттембергу В.Веєк¹⁷¹. На східнослов'янській території вони відомі лише із пам'яток УІ-УП ст. н.е. - Мартинівський, Малоржавецький, Козів-

162 W. Veek. Вказ. праця, Textband, стор. 58.

163 Я. В. Станкевич. Памятники славянской культуры середины I тыс. н.э. в верхнем течении Западной Двины. КСИИМК, вып. 72, 1958, стор. 53.

164 Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 55, 64, 69.

165 J. Naupel. Вказ. праця, т. I, стор. 806.

166 Д. Чаллань. Вказ. праця, стор. 282.

167 W. Veek. Вказ. праця, Textband, стор. 64-65.

168 Э. А. Симонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре. - МИА, № 82, стор. 237-238, табл. XIV, 6, 9.

169 Г. Б. Федоров. Малоештский могильник. - МИА, № 82, стор. 292, рис. 18, 1-7, стор. 294.

170 Н. Моора. Die Eisenzeit in Lettland, стор. 430.

171 W. Veek. Вказ. праця, Textband, стор. 54-55, 95-96.

ський та Колосківський скарби у Подніпров'ї¹⁷², Крилоський скарб у Подністров'ї¹⁷³, на поселенні на острові Митковському на Південному Бузі¹⁷⁴. у похованні № 56 могильника в Суук-Су браслету цього типу знайдені з монетами імператорів Юстина і Юстиніана Великого (518-565 рр.)¹⁷⁵. На городищі в Шелігах (Центральна Польща) браслет такого типу також знайдений у шарі УІ-УП ст. н.е. датованому пальчастою фібулою¹⁷⁶. Гадаємо, що і зимнівські браслети також належать до УІ-УП ст. н.е.

Виходячи, отже, з того, що на городищі знайдено предмети, яких верхня хронологічна межа не перевищує УІ ст. н.е., а також, що на городищі не знайдено жодного датуючого предмета, нижня хронологічна межа якого перевищувала б половину УП ст. н.е., верхній горизонт городища в Зимному слід датувати УІ-першою половиною УП ст. н.е.

Підтвердженням такого датування може служити мідна посріблена візантійська монета, знайдена на городищі. Вона, на жаль, погано збережена внаслідок корозії і тому написи можна прочитати лише частково:

AV - бюст прямо /.../ T /.../ NVS PP

RV - стояча постать Ніки з хрестом і сферою VICTO/.../ AVGG

Співвідношення осей II, діаметр 20x22 мм. Сліди посріблення збереглися на AV зверху зліва, на RV майже на всій поверхні. Монета використовувалась, мабуть, як прикраса. Доказом цього є наявність двох наскрізних отворів. Точну хронологічну належність монети визначити важко. Ймовірно це є монета імператора Юстина (518-527 рр.) або, що більш правдоподібно, Юстиніана I (527-565 рр.). Враховуючи цю пізнішу дату і те, що монета використовувалася як прикраса, можна датувати її кінцем УІ - першою половиною УП ст. н.е. В.В.Кропоткін визначає цю монету дещо ширші хронологічні межі, датуючи її УІ-УП ст. н.е.¹⁷⁷

172 Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 66-67, 74, 75, 81, 83.

173 Я. Пастернак. Коротка археологія західноукраїнських земель, стор. 56.

174 П. И. Хавлюк. Вказ. праця. - СА, № 3, 1961, стор. 193, рис. 6, 2.

175 Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 16.

176 W. Szuyski. Szeligi pod Płockiem..., стор. 37-38.

177 В. В. Кропоткин. Клады византийских монет на территории СССР. М., 1962, стор. 31.

Нагадаємо, що в науковій літературі була вже зроблена спроба датувати верхній горизонт Зимнівського городища. Зробив її на основі неопублікованих ще матеріалів Ю.В.Кухаренко¹⁷⁸, датуючи Зимнівське городище і, одночасно, найранішу групу пам'яток життєво-мирського типу - УІ-УІІ ст. Ю.В.Кухаренко знав тільки частину датованих предметів із Зимного (матеріали 1950 і 1957 рр.), а датування провів лише на основі порівняння з матеріалами могильників Суук-Су і Борисівського, залучаючи аналогії з дуже віддаленої території Південного Сибіру і Алтаю. Пізніше, порівняно з встановленою нами, верхню хронологічну межу Ю.В.Кухаренко виводить на основі не підтвердженого жодною посилкою на відповідні публікації твердження, що "аналогії для підвісок-колісцят із Зимного достатньо добре відомі між аварськими старожитностями УІ-УІІ ст.¹⁷⁹ Незважаючи на наполегливі розшуки, нам не пощастило знайти аналогій для зимнівських кільцеподібних бляшок з прорізним орнаментом серед матеріалів аварських пам'яток УІ-УІІ ст. Кільцеподібні бляшки з аварських могильників у Кестхей і Фенек (Угорщина) мають рівні радіальні спиці, а в окремих випадках у центрі - кружечок з отвором. Й.Гампель вважає їх не прикрасами, а сполучниками для з'єднання трьох або чотирьох ременів¹⁸⁰. На зимнівських бляшках відсутні сліди, які могли б вказувати на таке призначення, а вишукана форма прорізного орнаменту помітно відрізняє їх від аварських кільцят, які мають чисто утилітарну форму. Таким чином, запропоновану Ю.В.Кухаренком верхню хронологічну межу Зимнівського городища - УІІІ ст. н.е. - слід вважати безпідставною і позбавленою достатньої аргументації.

178 Ю.В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья. М., 1961, стор.9; Ю.В. Кухаренко. Памятники пражского типа на территории Приднепровья. - "Slavia Antiqua", т.УІІ, 1960, стор. 121.
179 Ю.В. Кухаренко. Памятники..., стор.121.
180 Ж.Нашрел. Вказ.праця, т.І, стор.342-343, фіг.877-884.

ГОСПОДАРСТВО МІЖКАНЦІВ ЗИМНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Матеріали, здобуті під час розкопок городища, проливають деяке світло на господарську діяльність його мешканців. Правда, не всі ділянки виробництва висвітлені однаковою мірою. Нагадаємо, що на території городища знайдено, в основному, предмети пошкоджені покинуті ще в давнину та предмети невеликих розмірів, які, мабуть, були загублені їх колишніми власниками. Переважну більшість непошкоджених предметів становлять наконечники списів і стріл для лука та дрібні прикраси. Але майже повністю відсутні землеробські знаряддя, які представлені на городищі однією лише знахідкою: косяком-горбушею. А землеробський характер господарства слов'янського населення цієї території в другій половині I тисячоліття н.е. не підлягає сумніву. Довголітню дискусію в цьому питанні блискуче закінчив ще Б.Д.Греков, який на основі всіх доступних йому історичних, етнографічних і археологічних джерел довів, що землеробство відіграло провідну роль у господарстві не тільки слов'ян, а й більш ранніх суспільств, які проживали у Східній Європі¹. Ще детальніше розглянув це питання в останні роки В.Й.Довженок, який у монографічному доопрацюванні, присвяченому давньоруському землеробству, наводить вислови візантійських письменників УІ-УІІ ст. н.е., що вказують на провідну роль землеробства у слов'ян-антів², а в іншому розділі цієї монографії доводить правдивість цих свідчень на ос-

1 Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1953, стор.85-95; Його ж. Крестьяне на Руси изд.П., т.І. М., 1952, стор.22-43.
2 В.Й.Довженок. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, стор.22-23.

ві конкретних археологічних матеріалів³. Залізні наральники, що частиною основного землеробського знаряддя – рала, знайдені на поселенні УІ-УІІ ст. поблизу с.Сахнівки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, на поселенні УІІ-УІІІ ст. в с.Волинцевому Путівльському районі Сумської області⁴, на поселенні УІІ-ІХ ст. поблизу с.Хотомель, Давид-Городоцького району Брестської області⁵ та на цілому ряді пам'яток роменсько-боршевської культури УІІІ-Х ст. на Дніпровському Лівобережжі⁶. Відомий скарб залізних знарядь виробництва, знайдений у житлі № І поселення УІІІ-ІХ ст. н.е., в урочищі Макарів острів поблизу с.Пеньківки, також включав наральник й шість серпів⁷. Безсумнівно, землеробство було також основним видом господарської діяльності мешканців Зимнівського городища, лише через об'єктивні причини цей факт знаходять слабе відбиття в речовому матеріалі. Справа в тому, що знахідки металевих частин основних землеробських знарядь взагалі дуже рідко зустрічаються. Можна назвати цілий ряд поселень УІ-УІІІ ст., досліджених широкими площами, на яких не знайдено залізних наральників. На думку П.М.Третьякова, основна маса землеробського населення навіть у пізніших часах користувалася примітивними дерев'яними сільськогосподарськими знаряддями. На півдні східнослов'янської території це було рало, на півночі – соха. Такими знаряддями можна було працювати, навіть маючи в упряжі лише одного коня⁸. Така здогадка дуже ймовірна. Дерев'яні знаряддя зберігаються до наших часів лише у виняткових випадках, в більшості випадків, однак, пропали безслідно.

³ В.Й. Довженко. Визв.праця, стор.31-34.

⁴ Там же, стор. 34.

⁵ Ю.В. Кухаренко. Раскопки на городище и селище Хотомель. – КСИИМК, вип.68, рис.35,4,5.

⁶ И.И. Дяпушкин. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. – МИА, № 104. М.-Л., 1961, стор.237.

⁷ Д.Т.Березовец. Поселения уличей на Тясмине. – МИА, вип.108. М., 1963, стор.183-184.

⁸ История культуры Древней Руси, т.1. М.-Л., 1951, стор.68-69.

з матеріалів, що мають безпосереднє відношення до сільського господарства, знайдено лише певну кількість зернят, серед яких професор, доктор біологічних наук Г.В.Козій визначив пшеницю, горох і вику.

Основну роль у господарстві мусило відігравати також і скотарство, допоміжну – мисливство. У верхньому горизонті культурного шару знайдено тисячі тваринних кісток, однак характер пам'ятки і зокрема перемішування матеріалів верхнього і нижнього горизонту (у парах верхнього горизонту у великій кількості зустрічаються уламки посуду і знаряддя енеолітичного часу) роблять недоцільним визначення остеологічного матеріалу. При неможливості точного розподілу кісток за належністю до відповідних хронологічних груп результати визначення не можуть дати правдивої і об'єктивної картини.

Значно більше матеріалів, ніж для висвітлення питань, пов'язаних з сільським господарством, знайдено в Зимному для з'ясування питань ремісничої діяльності населення Західного Побужжя в УІ-УІІІ ст. н.е. До недавнього часу археологія мала в своєму розпорядженні дуже скромний і фрагментарний матеріал для вивчення цієї сторінки життя східних слов'ян, що призводило до неправильних висновків.

Так, на основі спостережень над керамікою цього часу у науковій літературі була висловлена думка про занепад усіх ділянок матеріальної культури східних слов'ян, про те, що вона у УІ-УІІІ ст. н.е. мала досить примітивний характер⁹. Там часом матеріали, здобуті під час досліджень Зимнівського городища, дають цікаві нові дані для перегляду цих поглядів.

Під час розкопок зимнівської пам'ятки знайдено значну кількість прикрас і пряжок, виготовлених із низькопробного срібла або з сплавів на мідній основі¹⁰. Детальне вивчення цієї групи предметів показало, що багато з них мають точні аналогії серед знайдених цілого ряду пам'яток УІ-УІІІ ст. н.е. на території Східної, Середньої і Південної Європи. Д.Чаллань називає такі предмети "знахідками відомого візантійського стилю" і висловлює думку, що вони розходилися прямо або посередньо з Візантійської імперії¹¹.

⁹ W. Hołowicz. Garnszarstwo wiejskie Zachodnich terenów Wielkopolski. Toruń, 1950, стор.106.

¹⁰ Далі будемо їх умовно називати "бронзовими".

¹¹ Д.Чаллань. Памятники византийского металлообрабатывающего искусства I. – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, т. II, 1954, стор.311.

Б.О.Рибаков вважає їх продуктом єдності європейської дружинної культури VI-VII ст., що виникла в південноруських степах під впливом різноплемих майстрів Босфору¹², а також висловлює припущення, що деякі вироби ювелірного ремесла цього часу могли виготовлятися на місцях.

В окремій статті про колекцію зимнівських пряжок і прикрас автор цих рядків не зміг ще зайняти визначеної позиції в цьому питанні через відсутність відповідних матеріалів¹³. У цій статті підкреслено лише, що можна припускати місцеве виробництво щонайменше частини художніх металевих виробів, а щодо браслетів з розширеними кінцями – навіть простежити окремі етапи їх виготовлення.

Із матеріалів, що мали відношення до з'ясування цієї справи, в нашому розпорядженні були в той час (крім заготовок, що зображують дві послідовні стадії виробництва браслетів) лише два глиняні тигельки-лячки, кілька злиwkів бронзи та половина двостульчастої формочки для відливання круглих намистинок.

Зараз у нашому розпорядженні значно цікавіші матеріали. На городищі була знайдена серія фрагментованих формочок для відливання різних прикрас, а також невелике ювелірне коваделко. Наявність серед матеріалів Зимнівського городища ливарних формочок для виготовлення прикрас свідчить про те, що серед його мешканців були ремісники-ювеліри, які володіли технікою лиття кольорових металів і срібла. Серед знайдених пряжок і прикрас немає (крім срібного персня) виробів, для виготовлення яких були б потрібні більш складні прийоми, ніж для виготовлення предметів, негативи яких зображені на знайдених уламках формочок, чи для виготовлення браслетів. Плоске і об'ємне лиття, холодна ковка і чеканка – ось прийоми, якими володіли зимнівські майстри. Таким чином можна було виготовляти не тільки бляшки поясних наборів і підвіски, а й різноманітні пряжки шарнірної і безшарнірної конструкції. Отже, зараз маємо підстави твердити про місцеве виробництво більшості художніх виробів із срібла та бронзи. Водночас не заперечуємо, що окремі предмети могли потрапити на городище шляхом обміну а як воєнні трофеї.

¹² Б.А. Р и б а к о в . Древние Русь. – СА, ХУП, 1953, стор.63.

¹³ В.В. А у л і х . Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с.Зимне Волинської області. – МДАПВ, вип.4. К., 1962, стор.104-105.

Наявність і використання кам'яних ливарних формочок – це факт, із якого можна зробити деякі висновки більш загального характеру, а саме про відносну масовість виробництва. Як відомо, ливарництво – це технологічний прийом, який покликаний прискорити і полегшити працю ремісника, причому розрахований він на підвищення продуктивності праці. Кам'яна формочка давала можливість повторювати виробничий цикл багато разів, без необхідності відновляти негатив, як це має місце при застосуванні формочок з менш тривкого матеріалу. З другого боку, виготовлення кам'яної формочки за тодішнім рівнем розвитку техніки було далеко не простою справою; воно вимагало наявності тонкого, різноманітного і високоякісного інструменту та високої майстерності ремісника, що її виготовляв. Д.І.Бліфельд, описуючи кам'яну формочку з кургану П Табаївського могильника, підтвердив, що для її виготовлення потрібно було аж десять різних інструментів, причому ці інструменти мусили бути виготовлені із сталі більш твердої, ніж інструменти для обробки дерева або кістки¹⁴. Виготовлення такої формочки було, отже, досить складною справою і могло виправдатися лише при інтенсивному використуванні, тобто при масовості продукції, предметів, зображених на негативах форми. В цьому ж з'ясованні слід звернути увагу, що одна із формочок (табл.ХУ, 1) передбачена для одночасного виготовлення трьох однакових пластинок, інша формочка також служила для отримання зразу трьох однакових предметів (табл.ХУ, 2). На фрагментах двох інших формочок містяться негативи двох ідентичних за формою прямокутних бляшок з поздовжнім карбуванням (табл.ХУ, 5 і 6). Гадаємо, що майстер прагнув також до одночасного виготовлення кількох однакових прикрас. Масове виготовлення однакових предметів свідчить про товарний характер виробництва, виробництва розрахованого не тільки на індивідуального замовника, але також на ринок. Необхідною передумовою для виникнення товарного виробництва є існування постійного попиту на дану категорію виробів. Очевидно, виробництво прикрас було розраховане не лише на мешканців городища, але, мабуть, задовольняло потреби жителів щонайменше кількох населе-

¹⁴ Д.І. Б л і ф е л ь д . До питання про ремесло та ремісників Київської Русі IX-X ст. – Археологія, т.ІХ. К., 1954, стор.32-33.

них пунктів. На жаль, відсутність археологічних досліджень синхронних пам'яток мікрорайону змушує нас зупинитись на здогадках.

Дбайливість виконання окремих кам'яних ливарних формочок вказує на високу майстерність каменярів, що їх виготовляли, отже посередньо свідчить також про ще іншу галузь ремесла – про каменерізню справу. Для характеристики цієї ділянки ремесла східних слов'ян деякі нові дані дає ще одна група знахідок, а саме пряслиця із мергелистої крейди.

Переважна частина крейдяних пряслиць має характерну для слов'янських пряслиць біконічну форму. Значно рідше трапляються зразки ребристої або бочковидної форми. Такі пряслиця можна було виготовити шляхом двобічного висвердлювання. Кілька пряслиць, однак, виділяється своєю складнішою формою (табл. ХУІ, 6–10). Вони мають поверхню, прикрашену глибокими рівчиками, а одне із них (табл. ХУІ, 9), збережене, на превеликий жаль, лише частково, має досить складне профільоване бочка. Для виготовлення пряслиць таких форм опосіб двобічного висвердлювання вже не вистачав, тут слід було б користуватися токарним верстатом.

Техніка виготовлення кам'яних пряслиць досить детально вивчена і описана Б.О.Рибаківим на основі матеріалів знаменитих овруцьких майстерень, де виготовляли пряслиця як двобічним висвердлюванням, так і виточували на токарному верстаті¹⁵. На основі знахідок з території Подніпров'я і Смоленщини він дійшов висновку, що у східних слов'ян масова продукція пряслиць із сірого, а згодом рожевого шиферу з'являється поїно в Х ст. н.е. і що раніше використовувалися лише глиняні пряслиця¹⁶.

Вже результати досліджень слов'янського селища поблизу с.Ріпнева Кам'янко-Бузького району Львівської області, проведені автором, дали можливість внести уточнення в це питання¹⁷. У житлах цього селища знайдено колекцію пряслиць, виготовлених із мергелистої крейди, в тому числі одне виготовлене, безсумнівно, на токарному верстаті. Це пряслице виявлено у споруді, що датується УІ–УІІІ ст. н.е.

¹⁵ Б.А. Рибаків. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 192–193.

¹⁶ Там же, стор. 194.

¹⁷ В.В. Аulich. Славянское поселение у с.Рипнева (Рипнев 1) Львовской области. – МИА, № 108. М., 1963, стор. 377.

Вивчення матеріалів із синхронних пам'яток дещо ширшої території дало можливість встановити, що пряслиця, виготовлені із мергелистої крейди, відомі також із Плісеського городища¹⁸, городища о.Онишківці Тернопільської області¹⁹ та із кургану в с.Гусинном Груб'єшівського повіту Люблінського воєводства (Польща)²⁰. На цій основі зроблено припущення, що на території Західної Волині і Західного Поділля вже у УІ ст. н.е. існувало виробництво кам'яних пряслиць²¹.

Матеріали Зимнівського городища свідчать про те, що таке датування появи крейдяних пряслиць дещо запізнене. Адже верхній горизонт нашої пам'ятки надійно датується УІ–УІІІ ст. н.е. Зимнівські пряслиця є водночас найранішим датованим свідченням застосування токарного верстата у східних слов'ян. Отже, в світлі нових даних виникнення на території Західної Волині та Поділля виробництва пряслиць із мергелистої крейди мало місце не пізніше, ніж у УІ ст. н.е. Слід, однак, відразу підкреслити, що названа вище дата – УІ ст. н.е. є ще найранішою датою побутування на згаданій території крейдяних пряслиць. Нещодавно В.Д.Баран повідомив про знахідки таких пряслиць у комплексах пам'яток культури полів поховань черняхівського типу в с.Ракобути і Ріпнів (Ріпнів II), у верхів'ях Західного Бугу²².

Відкритим залишається поки що питання, чи були пряслиця з мергелистої крейди виробами місцевих майстрів каменерізнів, чи існувало, якийсь центр їх виробництва, подібний у своїй основі до пізніших овруцьких майстерень. За це друге припущення міг би свідчити факт, що в жодному поки що випадку не подалося встановити їх місцевого виробництва. Дослідження матеріалу, із якого виконані пряслиця і формочки, проведене на кафедрі мінералогії Львівського

¹⁸ Фонди ІААН УРСР в Києві, матеріали розкопок М.П.Кучери.

¹⁹ Фонди Кременецького історико-краєзнавчого музею, матеріали розвідок М.І.Островського.

²⁰ K. Żurkowski i G. Mikołajczyk. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne w powiecie Grubieszowski. – Sprawozdania archeologiczne, t. I. Wrocław, 1955, стор. 266.

²¹ В.В.Аulich. До питання про господарство, соціальні відносини і племінну належність древньоруського населення Західної Волині. – МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 151.

²² В.Д.Баран. Поселення I тисячоліття н.е. в с.Ракобути на Західному Бугу. – МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 89–90, табл. П. 14.

державного університету, показало, що всі вони зроблені з крейди і крейдяного мергелю, які подібні до порід крейдяного віку, що користуються широким розвитком на Волині і виходять на денну поверхню у багатьох відслоненнях, особливо по долинах річок ²³. Отже, характер сировини також не дає можливості припустити щодо місця, де виготовлялися пряслиця і формочки.

На території городища в Зимному не знайдено слідів залізобробної майстерні. Однак про наявність місцевої виплавки заліза можуть свідчити дрібні куски залізного шлаку, розсіяні по цілій площі городища, а також факт, що товчений залізний шлак нерідко використовувався як домішка до глини при виготовленні посуду. На наявність місцевого ковальського виробництва вказують лише описані вище стрижні-заготовки.

Переважна частина залізних предметів, знайдених на Зимнівському городищі (коса, ножі, сокири, наконечники списів і стріла і т. ін.), належить до категорії виробів, які вимагали складних технологічних прийомів, як наприклад, спеціального режиму термічної обробки, цементації, багат шарового зварювання тощо, так звані якісні вироби за термінологією Б.О. Колчина ²⁴. Це свідчить про порівняно високу кваліфікацію тодішніх ковалів.

Недостатньо представлені на городищі вироби костерізного ремесла, однак нечисленні знайдені кістяні вироби, а також куски кісток зі слідами обробки свідчать про те, що і ця галузь виробництва була якоюсь мірою відома мешканцям городища.

Нарешті, кілька слів про ділянки виробництва, про які можемо судити лише на основі збережених знарядь. Безперечно, для обробки дерева використовувалися сокири і різець-ложкарка. Наявність глиняних і крейдяних пряслиць різної ваги вказує на те, що мешканці городища могли виготовляти пряжу різної товщини і різного призначення. Не виключено, отже, що й тканина, сліди якої збереглися на окисненому срібному браслеті, могла бути виготовлена з пряжі, зробленої на городищі.

²³ Дослідження проведено під керівництвом зав. кафедрою мінералогії члена-кореспондента АН УРСР Є.К. Лазаренка.
²⁴ Б.А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. - МИА, № 32. М., 1953, стор. 186 і 194.

Результати дослідження Зимнівського городища і здобуті матеріали дають можливість гадати і про існування товарообміну. Б.О. Рабаков, описуючи овручські каменерізні майстерні, підкреслює, що необхідною умовою для існування такого виробництва є наявність посередників-купців, за допомогою яких продукція потрапляла до далеких споживачів. На його думку, предметом такого обміну могли бути багато дрібних товарів, як литі з бронзи прикраси (і), скляні намистини та невеликі залізні вироби ²⁵. Як вже зазначалося вище, питання про місце виготовлення крейдяних пряслиць ще не розв'язане, поки що можемо лише твердити, що на Зимнівському городищі не виявлено слідів місцевого виготовлення таких виробів, і тому можна їх вважати привізними. Не виключено, отже, що зимнівські ювеліри збували частину своєї продукції посередникам-купцям, одержуючи натомість крейдяні пряслиця, скляні намистини, а може, навіть, окремі більш складні металеві прикраси і сировину для своїх виробів. Товарообмін існував, найімовірніше, у своїй найпростішій безгрошовій формі. На городищі у Зимному знайдено лише одну монету і це така, що використовувалась як прикраса. На інших синхронних східнослов'янських пам'ятках монети поки що не зустрічались, на противагу пам'яткам попереднього періоду, де знахідки римських монет досить часті.

²⁵ История культуры Древней Руси, т.1. М., 1951, стор. 164, 354-358.

ЗИМНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА ФОНІ СИНХРОННИХ ПАМ'ЯТОК ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ ТА ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Зимнівське городище - одна із численних пам'яток УІ-УП ст. на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я. Зараз налічується тут вже понад тридцять синхронних йому пам'яток, з яких дев'ять пунктів досліджувано систематично (Ріпнів І-ІІІ, Бовшів І-ІІІ, Дем'янів, Зелений Гай, Незвиська), а кілька досліджено частково, при вивченні багатоярусних поселень (Городок, Лежниця). Коротко охарактеризуємо найважливіші із них.

Три поселення цього часу досліджено в околицях с.Ріпнева Кам'яно-Бузького району Львівської області. Поселення Ріпнів І (урочище Базнище) розташоване за 0,5 км на північний захід від села над невеликим струмком. Пам'ятка в цілому датується УІ-ХІ ст. н.е. Для нас цікавий її найраніший комплекс, датований керамічним матеріалом УІ-УП ст. Цей комплекс складався із двох напівземлянкових жител № 4 і № 7, досить правильної чотирикутної форми, розмірами 3,5x4,5 і 3,2x3,4 м. Глибина їх - 1,0-1,3 м від сьогодняшньої поверхні. Печі обох жител однотипні: в одному із кутів житла був залишений чотирикутний останець материкової глини, в якому вирізано нижню частину печі; верхня була добудована із довгастих глиняних "хлібців". Під житла № 7 повторно перебудовувалась, внаслідок чого мала подвійну черинь. Біля печей містилися припічні ями. Слідів наземної конструкції житла виявити не вдалося. Напівземлянка № 4 орієнтована за сторонами світу стінками, а житло № 7 - кутами.

В обох спорудах керамічного матеріалу дуже мало і він досить фрагментарний, внаслідок чого важко визначити форму посуду. За характером керамічної маси і за формою найбільш характерних фрагментів він аналогічний кераміці Зимнівського городища¹.

¹ В.В.А у л я х . Славянское поселение у с.Рипнева (Рипнев I) Львовской области. - МИА, № 108. М., 1963, стор.367-369.

Поселення Ріпнів ІІ розташоване на східній околиці села (урочище Горохів), на південному і північному схилах долини р.Рудки. Пам'ятка двошарова, нижній шар складають об'єкти черняхівської культури. Протягом 1957-1961 рр. В.Д.Баран дослідив тут десять ранньослов'янських жител, господарську яму і три печі, пов'язані з обробкою заліза. Сліди ранньослов'янського житла виявив згаданий дослідник також і на поселенні Ріпнів ІІІ, яке розташоване на віддалі 1,5 км уверх за течією р.Рудки².

Усі житла на поселеннях Ріпнів ІІ і ІІІ це були чотирикутні напівземлянки, орієнтовані стінками за сторонами світу. Площа жител становила 7,8-15,57 м², глибина - 0,72-1,3 м від сучасної поверхні. Стінки переважно вертикальні, у п'яти випадках облицьовані дерев'яними плахами. В.Д.Баран займався реконструкцією наземної частини ріпнівських жител. Для п'яти жител він приймає безсумнівну стовпову конструкцію, у двох ситуація не зовсім ясна і у трьох - не виявлено слідів стовпів. На стовпах спиралася конструкція дво- або трисхилого даху, до них кріпилися також дерев'яні частини облицьовання і верхніх частин стінок.

В усіх житлах були глиняні печі, які у переважній кількості добре збереглися. Більшість печей як на поселенні Ріпнів І - черинь і нижня частина купола були вирізані у материковому останці, спеціально залишеному під час будівництва житла. У решті споруд печі були глинобитні.

Із внутрішнього обладнання ріпнівських жител слід нагадати ще наявність у трьох житлах лав-лежанок, а у п'яти - ям господарського призначення.

У заповненні жител і в культурному шарі знайдено велику кількість характерної ліпної кераміки, а також залізний ніж, бронзову дунницю, пастову намистину, два пряслиця і два кам'яні бруски. Усі посудини були виготовлені ліпним способом, від руля, із глини з грубими неорганічними домішками. Верхня посудина легко заглажена, у переважній більшості добре обпалена, колір ковтуватий, коричневий, або темно-сірий. Посуд, за винятком однієї невеликої мисочки, складався із горщиків, які В.Д.Баран ділить на чотири основні типи.

Для всіх типів горщиків він знаходить точні аналогії серед керамічного матеріалу Зимнівського городища³. Так само і ріпнівське.

² В.Д.Б а р а н . Раннеславянские памятники на Западном Буге. - Slovenské Archeologie, XIII-2, 1965, стор. 342-354.

³ В.Д.Б а р а н . Вказ.праця, стор.351-353.

кі пряслиця, виготовлені із мергелистої крейди, мають аналогії в Зямному. Бронзова лунниця із Ріпнева виготовлена із тонкої бронзової бляшки і прикрашена наколами. Подібна техніка використана при виготовленні зимнівських трапецевидних підвісок, оправки кінцівки пояса і основи шарнірної пряжки. Самих лунниць на городищі не знайдено, але на одній із ливарних формочок зберігся негатив литої півмісяцевидної підвіски, що вказує на вживання такого типу прикрас.

Менш дослідженою пам'яткою цього ж часу, що й описані, є поселення на урочищі Кургани у с.Городок Ровенської області. Під час археологічного дослідження поселення культури шнурової кераміки, на правому березі р.Устя І.К.Свешніков виявив одне слов'янське житло початку другої половини I тисячоліття н.е. (житло Ш)⁴.

Напівземлянка мала овальну форму (3,5x2,4 м) і була орієнтована довшою віссю по лінії схід - захід. Стінки житла прямовисні, дно рівне, глибина дорівнювала 1,34 м від сучасної поверхні. У східній частині землянки містилася піч, яка мала підковоподібну форму. Стінки і купол печі були виліплені із глини. У заповненні печі виявлено один цілий і кілька фрагментованих горщиків, а також частину сковорідки.

Горщики були виготовлені ліпним способом із глини з домішкою шамоту, добре випалені. Поверхня посудини горбкувата, коричневого кольору. Р.С.Багрій, який опублікував ці матеріали, порівнює їх з керамікою Зямнівського городища і на цій основі датує їх УІ-УІІ ст. н.е.⁵

Ще однією синхронною пам'яткою, про яку в літературі існує лише коротка згадка, є житло, досліджене М.І.Островським поблизу с.Лида Дубнівського району Ровенської області. Тут виявлено напівземлянкове житло прямокутної форми, з заокругленими кутами, розміром 3,2x2,8 м. У північно-східному куті напівземлянки містилися залишки печі-кам'янки. У заповненні житла знайдено уламки посуду, який І.С.Винокур порівнює з посудом пам'яток корчакського типу УІ-УІІ ст.н.е.⁶

⁴ Р.С.Багрій. Нові слов'янські і древньоруські пам'ятки на території Волині. - МДАПВ, вип.4. К., 1962, стор.120-121.

⁵ Р.С.Багрій. Вказ.праця, стор.100.

⁶ І.С.Винокур. Старожитності Східної Волині. Чернівці, 1960, ст.269.

На території Західної Волині відомі ще дві пам'ятки, що належать до третьої чверті I тисячоліття н.е.

Під час розкопок поселення культури шнурової кераміки поблизу с.Здовбиці Здолбунівського району Ровенської області І.К.Свешніков у відкритому культурному шарі виявив вогнище, біля якого не вдалось знайти слідів будь-якої споруди. На вогнищі виявлено два ліпні горщики. Один горщик дуже великий, другий середньої величини. Обидві посудини мають широке горло, невисокі, легко вигнуті назовні вінця, плечики відділені від бочків переломом, звужений донизу тулуб; дно плоске, трохи виділене у профілі. Більший горщик прикрашений пальцевим орнаментом⁷. Друга пам'ятка виявлена маршрутною розвідкою Інституту суспільних наук в урочищі Галопівка поблизу с.Колесники Гощанського району Ровенської області. В обриві високого лівого берега р.Горині простежено тут сліди напівземлянкової споруди із залишками вогнища. У заповненні її знайдено тваринні кістки, риб'ячу луску та уламки ліпної ранньослов'янської кераміки, близької до посуду описаних вище пам'яток⁸.

Деяко менше пам'яток відомо з території Верхнього Подністров'я. В останні роки широкі дослідження ранньослов'янських пам'яток проведено у зоні будівництва Бурштинської ДРЕС, де на невеликій території в долині р.Гнилої Липи виявлено чотири поселення третьої чверті I тисячоліття н.е. Три із них розташовані поблизу с.Бовшівської області⁹. На жаль, результати досліджень, проведених В.Д.Бараном, ще повністю не опубліковані. З'явилася лише публікація матеріалів поселення в урочищі Підліски поблизу с.Бовшева, дослідженого Л.І.Крушельницькою¹⁰, і коротка інформація В.Д.Барана у великій статті узагальнюючого характеру¹¹.

⁷ В.Д.Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині. - МДАПВ, вип.5. К., 1964, стор.99, рис.1,1,4.

⁸ Там же, стор.100.

⁹ В.Д.Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге, стор.367.

¹⁰ Л.І.Крушельницька. Дослідження верхніх шарів поселення біля с.Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. - МДАПВ, вип.5. К., 1964, стор.133-135.

¹¹ В.Д.Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины. - Archeologické Rozhledy, XX, 1968, стор. 583-593.

Різниці у порівнянні з матеріалами пам'яток верхів'їв Західного Бугу зовсім невеликі. Єдиним типом жител тут були напівземлянки чотирикутної або неправильно овальної форми розміром від 7,5 до 24,2 м². Основна різниця простежувалась у конструкції печей, які в цьому районі будували із каменю, безпосередньо на долівці. У трьох житлах замість печей виявлено вогнища.

В основній групі речового інвентаря пам'яток – у кераміці – не простежено будь-яких виразних відмінностей. На досліджених поселеннях виступають ті ж самі типи посуду, що й на пам'ятках Західної Волині. Зате тут не зустрічаються пряслиця виготовлені із мергелистої крейди. Із датуючих предметів знайдено на поселенні в Дем'янові пальчасту фібулу VI–VII ст.

Ранньослов'янський шар виявлено також на багаточаровій пам'ятці поблизу с. Незвисько, Івано-Франківської області. Розкопки цієї широко відомої пам'ятки велися починаючи з 20-х років, але наявні у літературі публікації не згадують про об'єкти ранньослов'янського часу.

Уперше ранньослов'янський шар у Незвиську був виділений Г.І.Смирновим на основі результатів розкопок 1954–1957 рр.¹² Протягом трьох експедиційних сезонів на площі 600 м² досліджено десять житлових приміщень, піч і кілька господарських ям.

Всі житла поселення це чотирикутні у плані напівземлянки, орієнтовані кутами за сторонами світу. Площа жител коливається в межах від 7,5 до 12 м². Глибина споруд дорівнювала 0,4–0,7 м від стародавньої денної поверхні. Наявність ям від стовпів у долівці жител вказує на те, що їх наземна частина мала стовпоу конструкцію. У більшості жител добре збереглися залишки печей-кам'янок.

Заповнення об'єктів бідне, представлене в основному уламками кераміки. Посуд виготовлений ліпним способом із глини з великою домішкою шамоту і невеликою домішкою жорстви. Його поверхня горбкувата, колір коричневий, жовтий або сірий.

На поселенні зустрічаються в основному горщики і сковорідки. Г.І.Смирнова датує поселення в цілому VI–IX ст. н.е., зазначаючи, що житла № 5 і 8 за характером керамічного матеріалу більш ранні, ніж останні, і що їх можна датувати за аналогіями орієнтовно VI, або VI–VII ст. н.е.

¹² Г.И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвисько на Днестре. – Руківатку Archeologicke, т. LI, 1960, в. I, стор. 222–238.

Горщики із жител № 5 і № 8 мали майже вертикальні вінця, слабовиражені плечики, в більшості посудин дно чітко виділене у профілі. В заповненні цих жител не знайдено ні фрагментів зі слідами орнаменту, ні уламків сковорідок. Саме кераміка із цих двох комплексів знаходить найбільше аналогій серед матеріалів Зимнівського городища, що підтверджує думку Г.І.Смирнової про те, що їх можна датувати VI–VII ст.¹³ Керамічний матеріал із заповнення решти жител більш різноманітний, горщики мають розвинуті профілі, з'являється орнаментация, поруч з горщиками зустрічаються і сковорідки. Це дає можливість припускати, що ці споруди дещо пізніші, не говорячи вже про кераміку із заповнення ями № 27, де знайдено уламки горщиків, виготовлених вже з допомогою гончарського круга. Цю яму треба вважати найпізнішим об'єктом поселення.

У Подністров'ї відомі також ранньослов'янські матеріали із с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області, де у 1938 р. М.Ю.Смішко дослідив розвал печі-кам'янки з ранньослов'янською ліпною керамікою¹⁴ та із с. Звиняч Чортківського району Тернопільської області, де при земляних роботах виявлено два трупоспалювальні урнові поховання цього ж часу¹⁵.

Порівняння Зимнівського городища з іншими синхронними пам'ятками Західної Волині і Верхнього Подністров'я вказує на деякі спільні риси між ними, а також на ряд відмінностей.

На перший погляд відмінностей досить багато. Насамперед, наша пам'ятка виділяється як єдине на цій території городище, всі інші відомі дотепер синхронні поселення – це відкриті селища. Житлові споруди, виявлені на городищі, наземні з відкритими вогнищами. Житла селищ, це напівземлянки переважно з глиняними або кам'яними печами. Речовий інвентар городища також відрізняється своїм складом від інвентаря селищ: тут знайдено порівняно багато виробів із металу – залізної зброї та прикрас із бронзи і срібла, які дуже рідко містяться у заповненні напівземлянкових жител селищ.

¹³ Г.И. Смирнова. Вказ. праця, стор. 230.

¹⁴ В.Д. Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині..., стор. 96.

¹⁵ В.Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге, стор. 360.

Спільні риси найкраще простежуються у керамічному матеріалі, який є найчисленнішою групою знахідок. Кераміка усіх перерахованих вище пам'яток, включаючи й Зимне, виявляє разючу схожість. Майже всі дослідники, які публікували матеріали селищ, при описі посуду посилаються на аналогії із Зимнівського городища, використовуючи його добре датовані матеріали як своєрідний датуючий еталон.

Однак можна знайти спільні риси у житлобудуванні. Напівземлянки селищ, по суті, лише незначною мірою заглиблені у ґрунт - їх глибина від стародавнього горизонту у більшості випадків не перевищує 0,4-0,6 м; отже, їх наземні частини мусили бути досить високі. У багатьох напівземлянках застосована стовпова конструкція наземної частини, яка у Зимному використовувалася для будівництва наземних жител. Характер зимнівських споруд як довгого наземного будинку під спільним дахом пояснюється їх подвійним практичним призначенням - вони служили не тільки житлом, а й виконували водночас функції складової частини укріплень та конструктивно пов'язувалися з оборонною стіною і становили з нею органічну цілість. Оборонна стіна повинна бути якомога найвищою і неприступною; отже, слід було будувати високі наземні житла. Будівництво напівземлянкових жител, вкопаних у землю, зменшило б висоту оборонної стіни, знижуючи цим самим її недоступність.

Різниці у складі речового інвентаря також не дуже великі. Основна група знахідок - керамічний матеріал - має тотожний характер як на городищі, так і на відкритих селищах. Інвентар городища відрізняється наявністю предметів озброєння (в тому числі спорядження вершника), прикрас дружинного типу, а також групи знахідок, пов'язаних з ремісничою діяльністю його мешканців. Водночас на городищі, багатому знахідками, відсутні землеробські знаряддя. Усі ці спостереження вказують, на нашу думку, на те, що наведені вище різниці між Зимнівським городищем і синхронними йому селищами Західної Волині і Верхнього Подністров'я пояснюються не різною культурною чи етнічною належністю їх мешканців, а лише соціальними факторами і, насамперед наявністю майнового і соціального розшарування суспільства.

ПЛЕМІННА НАЛЕЖНІСТЬ МІЖКАНЦІВ ГОРОДИЩА ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ

Багато дослідників вважають, що вже у VI-VII ст. н.е. можна говорити про конкретні слов'янські племена. Виходячи із наявності локальних відмінностей у характері слов'янської матеріальної культури, ці автори пишуть про старожитності полян¹, древлян², уличів³, зіставляючи результати археологічних досліджень з даними писемних джерел.

Відомості історичних джерел про племінний склад населення Західної Волині досить скупі, але дають можливість робити досить точні висновки.

Так, найдавніше східнослов'янське джерело - "Повість временних літ" - розміщує на території Західної Волині аж три різні племена - дулібів, бужан і волянян, - подаючи при цьому своєрідну племінну стратиграфію. Своїми сучасниками (XI-XII ст.) автор "Повісті" вважає волянян. Це видно із слів літописця, що "дулебы живяху по Бугу, где ныне воляняне"⁴. У іншому місці "Повісті" вказується, що у Побужжі жило плем'я бужан, яких згодом змінили воляняни⁵. Із згадок літописця виникає, що найдавнішим із названих племен він вважає дулібів. Із тексту літопису, а зокрема із широко відомої згадки про обрив-аварів явно виникає, що авари пригнобляли дулібів за часів "Іраклія царя", візантійського імператора, який володів від 610 до 641 р. Ця дата збігається з часом існування Зимнівського городища і синхронних йому пам'яток межиріччя Західного

¹ Г.Г.Мезенцева. Канівське поселення полян.К.,

1965. ² И.П.Русанова. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н.э. на территории древлян. - СА, № 4, 1958,

стор. 33-46. ³ Д.Т.Березовец. Поселения уличей на Тясмине. -

МИА, № 108, стор. 145 і наступні.

⁴ ДСРІ, т.У, стор.85.

⁵ Там же, стор.84.

Бугу і Дністра. Короткі згадки про племена "дулаба" і "валінана" подає арабський письменник IX-X ст. Масуді⁶. За його переказом, це були племена, яким підкорялися інші, і в такому розумінні їх треба сприймати, очевидно, як назви територіальних союзів племен. Саме так розцінке зміст багатьох племінних назв "Повісті" ряд провідних радянських істориків⁷. Радянські історики вважають також, що дулібський союз розпався в УП-УШ ст., після чого на його основі послідовно виникли племінні територіальні об'єднання бужан і волинян⁸.

Деякі дані для точнішого визначення території дулібів, на що звернув увагу вже Н.П.Барсов⁹, дають дані топоніміки. В останній час скартографував ці дані Г.Ловм'янський. Він визначає як дулібську територію, обмежену назвами місцевостей "Дуліби", виходячи із погляду, що таку назву могли мати лише дулібські оселі, розташовані поза дулібським племінним масивом, вже на чужій території. Г.Ловм'янський називає п'ять таких місцевостей: с.Дуліби Турійського району Волинської області, с.Дуліби Гошанського району Ровенської області, с.Дуліби Стрийського і с.Дуліби Ходорівського районів Львівської області та с.Дуліби Бучацького району Тернопільської області¹⁰. До цього списку можна ще додати хутір Дуляби Бережанського району Тернопільської області. Таким чином, одержуємо територію, обмежену умовною лінією Володимир-Волинський - Рівне на півночі, Лівобережжям Верхнього Дністра на півдні, верхів'ями Горині і Золотою Липою на сході та басейном верхів'їв Західного Бугу - на заході. Ці межі збігаються з визначеними В.Д.Бараном на основі археологічних матеріалів¹¹. Зимнівське городище розташоване

⁶ G. Labuda, Okres "wspólnoty" słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej. - "Slavia Antiqua", t. I, 1948, стор. 191-192.

⁷ Очерки истории СССР IX-XIII вв. М., 1953, стор. 58; П.Н.Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 210-228.

⁸ В.В.Мавродин. - У кн.: История культуры Древней Руси, т. I. М., 1951; Б.Д.Греков. У кн.: Очерки истории СССР IX-XIII вв., стор. 223; Історія Української РСР, т. I. К., 1953, стор. 42.

⁹ Н.П.Барсов. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885, стор. 102.

¹⁰ Н.Ловм'янівські. Początki Polski, t. II. Warszawa, 1963, стор. 107-109.

¹¹ В.Д.Баран. Археологічні пам'ятки VI-УП ст. на території Західної Волині - важливе джерело до вивчення літописних дулібів. - Український історичний журнал, 1969, № 4, стор. 69.

у північно-західній частині цієї території і можна сміло припускати, що його мешканці належали до одного із племен, які входили до дулібського територіального об'єднання.

Проти ясних відомостей "Повісті временних літ" виступили Р.Якимович та С.Кучинський. Р.Якимович висловив думку, що літописець мав не дуже точні відомості про територію Західного Побужжя і помилково переніс на неї звістки західних джерел про чеське плем'я дулібів, можливо, знаючи топографічну назву Дуліби над Турією¹². Основним його аргументом була відсутність аварських знахідок на Волині, що повинно було підтвердити його думку про перенесення звісток про чеських дудлебів, що жили на території, з якої знаємо аварські пам'ятки. У міркуваннях Р.Якимовича скривається внутрішня нелогічність: важко повірити, щоб літописець знав назву невеликої оселі, розміщеної на території, про яку мав лише "слабкі і неточні звістки". Дещо складніше питання з відсутністю аварських знахідок на Волині, їх справді мало. В цьому відношенні заслуговує на увагу дуже ймовірне припущення Г.Ловм'янського про те, що авари не проживали постійно на дулібській території, а використовували її як шлях сполучення між східним і подунайським аварськими каганатами. Цей дослідник вважає, що дуліби були зобов'язані забезпечувати проїзді групи аварів підводами і харчами¹³. Ці повинності, безумовно, дуліби виконували під певним тиском; свідченням збройного опору аварам може бути пожежа Зимнівського городища, а їх своєрідною "візитною карточкою" - характерні трилопатеві наконечники стріл, знайдені на території цієї пам'ятки. З другого боку, на території Чехословаччини широко відомі пам'ятки аварського часу, однак вони відбивають не відносини підкорення і панування між автохтонними західнослов'янськими племенами і загарбниками-аварами, а, навпаки - мирні взаємини. Тільки такі висновки можна зробити на основі матеріалів численних слов'яно-аварських могильників на території Словаччини і Моравії, як, наприклад, у Девінській Новій Весі, в Барці поблизу Кошиць¹⁴ та ін.

¹² В.Якимович. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego. - "Rocznik Wołyński", t. III. Rovno, 1933, стор. 10-15.

¹³ Н.Ловм'янівські. Początki Polski, t. II, стор. 363-365.

¹⁴ J. Eisner. Devínska Nová Ves. Bratislava, 1952, стор. 343-348; J. Pastor. Avarsko-slovanske pohřebiště v Barci u Košic. - "Slovenska archeologia", 1954, t. II, стор. 137.

С.Кучинський у своїх міркуваннях про відсутність дулібів на Волині спирається на мниму тотожність і запозичення літописного переказу про пригнічення дулібів аварами з описом гноблення наддунайських слов'ян тими ж аварами у VI ст., поданого Фредегаром. Далі він приєднується до хиткої гіпотези Е.Кухарського і М.Левицького про германське походження назви дулібів, яких вони вважають болгарськими слов'янами, причому, не аргументуючи своїх думок, намагається нав'язати ясній і точній інформації літопису інше, штучне значення. Він інтерпретує слова літописця "словене", "земля словенская", "сущие в словенех" як вказівку на те, що описувані події відбувалися "на наддунайській території".¹⁵ Така інтерпретація писемних джерел не може викликати нічого, крім здивування. Теорію про тотожність переказів Нестора і Фредегара про знущання аварів над підкореним населенням досить точно проаналізував в останні роки Г.Ловм'янський,¹⁶ який переконливо довів її безпідставність.

Місцезнаходження на північному рубежі дулібської території може деякою мірою пояснювати оборонний характер Зимнівської пам'ятки, тим більше, що вона містилася недалеко від великої водної магістралі - Західного Бугу, - вздовж якої проходили траси можливих воєнних набігів з північного заходу й півночі.

Досить цікаві спостереження можна зробити, розглядаючи результати досліджень Зимнівського городища на фоні однотипних синхронних пам'яток Східної і Центральної Європи.

Територіально найближчі синхронні городища знаходимо на території Північної Волині і Білоруської РСР. На першому місці слід назвати тут відоме в літературі городище Хотомель Брестської області. Городище мисовидне, з трьох боків захищене рікою і болотами. Найлегше доступні - західний і, зокрема, східний - боки городища були укріплені подвійними валами. Південний і північний краї площадки городища були підсипані. Платформа городища мала форму овала розміром 30x40 м. Залишків житлових споруд на городищі не виявлено, простежено лише великі коритоподібні ями, з яких взято землю для засипки дерев'яних конструкцій валу. Автор розкопок Ю.В.Кухаренко не пробує їх реконструювати. Речові знахідки

¹⁵ S.M.Kuczyński. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.w. Warszawa, 1965, стор.8-10.*

¹⁶ H.Łowmiański. *Początki Polaki, t. II, Warszawa, 1963, стор.352-370.*

виступали переважно на краю платформи, біля валу. Крім невеликої кількості керамічного матеріалу знайдено досить багато предметів озброєння. Ю.В.Кухаренко підкреслює, що на городищі виявлено лише невелику кількість знарядь праці і прикрас.

Керамічний матеріал із культурного шару цього городища ділиться на дві хронологічні групи. Рання, яку Ю.В.Кухаренко зіставляє з керамікою празького типу і датує VI-VII ст.н.е., дуже близька до кераміки із Зимного. Пізня група включає вже кераміку, виготовлену на гончарському крузі і датована VIII-IX ст.¹⁷

До городища примикало синхронне йому селище, на якому виявлено кілька напівземлянкових жител з глиняними печами, побудованими на дерев'яному каркасі. Керамічний матеріал селища збігається з керамікою городища. На відміну від городища на території селища знайдено багато знарядь праці, у тому числі два залізні сошники, чересло, уламки жорнових каменів¹⁸.

Друге, майже ідентичне городище з аналогічним інвентарем вивчив згаданий дослідник у с.Бабка Володимирецького району Ровенської області. Тут також поблизу городища, на якому не виявлено виразних слідів житлових споруд, досліджено селище з заглибленими в землю жителями¹⁹.

На Хотомельському городищі та на городищі Бабка речовий інвентар виступав в основному біля краю платформи. Гадаємо, що саме тут були розташовані легкі наземні житлові споруди.

Іншу пам'ятку, близьку за характером до Зимнівського городища, дослідив ще у 1937 р. В.Р.Тарасенко на урочищі Борсуча гірка поблизу с.Паліковичі, за 8 км на північ від Могильова²⁰. Городище Борсуча гірка розташоване на місі високого правого берега Дніпра. Платформа городища була укріплена лише з південного, напільного боку. Тут був насипаний вал висотою у центрі 3-4 м і шириною біля основи до 12 м. У насипі валу простежено прошарки вугликів та попелу, які підстидали шар перепаленої глини. Вал був насипаний значно пізніше, ніж на поселенні почалося життя. Вздовж західної

¹⁷ Ю.В.Кухаренко. *Средневековые памятники Полесья. М., 1961, стор.8-10.*

¹⁸ Там же, стор.8.

¹⁹ Там же, стор.35-37.

²⁰ В.Р.Тарасенко. *Раскопки на городище "Борсучья горка". - КСИИМК, вып.ХУ, 1947, стор.102-105.*

І східної граней платформи виявлено залишки житлових споруд, які мали вигляд довгих наземних будинків з перекриттям, схожим на курінь. У житлах містилися вогнища, викладені із каменів. Уся фотодокументація і частина матеріалів загубилися під час воєнних дій, що не дало змоги дослідникові дати повну публікацію пам'ятки. Він вказує, що на основі наявних матеріалів можна встановити три послідовні етапи заселення городища, причому найраніший етап почався у III-IV ст. н. е., а існування поселення продовжувалось кілька століть ²¹.

Інший характер мало городище в Колочині на Гомельщині. Воно було розташоване на мисовидному виступі високого берега старого русла Дніпра. З напільного боку його захищали два вали, на яких простежено сліди дерев'яних оборонних конструкцій. Залишки дерев'яних укріплень, в тому числі частоколу, виявлено також вздовж цілого краю площадки городища. Речові знахідки концентрувалися по краях площадки, на її центральній частині культурний шар був відсутній. Слідів житлових споруд не виявлено, отже, треба вважати, що городище служило сховищем ²². Е. А. Симонович датує пам'ятку на основі аналогій VI-VII ст. і приписує її слов'янам. Керамічний матеріал, однак, значно ближчий до кераміки цьогочасних балтів і саме їм, мабуть, належало Колочинське городище.

Близькі аналогії знаходять споруди, виявлені на Зимнівському городищі серед матеріалів синхронних городищ Смоленщини. Найкраще вивченим із них є відоме городище - святилище в Тушемлі ²³, розташоване на мисовидному виступі високого берега річки Тушемлі. З напільного боку городище було укріплене глибокими ровами і трьома високими валами. Крім цього, ціла площадка городища, яка мала розміри 35x32 м, була оточена з усіх боків невисоким валом, а на схилах городище було оточене горизонтальним уступом. Культурний шар городища має три основні різночасові горизонти, з яких нас цікавить лише верхній, датований П. М. Третяковим V-VI ст. н. е. ²⁴.

²¹ В. Р. Тарасенко. Вказ. праця, стор. 105.

²² Е. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщині. - МИА, № 108. М., 1963, стор. 97-137.

²³ П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, стор. 42-70.

²⁴ П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Вказ. праця, стор. 59.

В цей час житлові споруди городища утворювали єдиний довгий будинок, що оточував овалом платформу городища. Центр платформи залишався незабудованим. Житлова споруда була наземною; від неї збереглися два ряди ям від великих вертикальних стовпів, які розташовані на відстані 4,2-4,5 м один від одного, паралельно до краю платформи. Як і у Зимному, ями зовнішнього ряду віддалені від себе більше, внутрішнього - менше. На стрілці городища виявлено лише один ряд стовпів. П. М. Третяков вважає це доказом того, що тут споруди не було, а стояла лише масивна стіна. У цій частині досліджено залишки святилища. Дослідник городища пише, що житлова споруда мала стовпову конструкцію і була прикрита двосхилим дахом. У деяких місцях простежено залишки стінок, які ділили довгий будинок на ряд камер. Всередині житла містилися викладені із каменю вогнища. П. М. Третяков називає городище Тушемля "оригінальною спорудою - своєрідним укріпленням з житловими стінами" ²⁵. Він припускає, що городище мало, крім цього, дерев'яні отіни, які проходили по хребтах валів, по краю платформи і по уступу на схилах городища.

Посуд Тушемлі дещо відрізняється від синхронного керамічного матеріалу Західної Волині і Подністров'я. Він також виготовлений липним способом з глини з грубими неорганічними домішками, але формами посудин тут інші - переважають широкодонні горщики тюльпаноподібної форми, дещо менше горщиків банкоподібної форми, знайдено також кілька глибоких мисок і невеликий кубок.

П. М. Третяков вважає, що населення Тушемлі та інших синхронних городищ Смоленщини належало до одного із стародавніх східнобалтійських племен ²⁶.

Ще далі на північ синхронні городища подібного типу досліджені у верхів'ях Західної Двини. Я. В. Станкевич вказує, що для цього часу найбільш характерні городища, розташовані на платоподібних висотах або мисах, оточені звичайно з двох або трьох боків водою, а з напільного боку захищені валом і ровом ²⁷. Найбільш характерною пам'яткою цього району є городище поблизу с. Жабино Усвятської волості. Вказ. праця, стор. 60.

²⁵ П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Вказ. праця, стор. 39.

²⁶ Там же, стор. 39.

²⁷ Я. В. Станкевич. К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетия н. э. - МИА, № 76. М.-Л., 1960, стор. 97.

го району. Городище займає горбок, який утворює неначе півострів високого плато, що виступає на заболочену низину. Воно оточене кільцевим деревоземляним валом. Залишки цього укріплення за своїм характером близько нагадують залишки укріплень Зимнівського городища. Так, з внутрішнього боку вал був підпертий рядом жердин, зміцнених вертикально вкопаними парними стовпами-стояками. У культурному шарі городища простежені залишки житлових споруд наземного типу з вогнищами, виложеними із каменів. Недалеко від городища виявлено синхронне йому селище з наземними спорудами, центральна частина яких заглиблена у землю.

Речовий інвентар городища і селища - аналогічний. Основну групу знахідок становить керамічний матеріал. Посуд виготовлений ліпним способом із глини з грубими неорганічними домішками. Ведуча форма - це великі, товстостінні горщики, що мають форму зрізаного конуса. Поряд з ними зустрічаються також високі ребристі банкоподібні горщики. Я.В.Станкевич правильно вказала на близькість пам'яток Верхнього Подвиння до городищ Смоленщини, але приписує їх слов'янському населенню²⁸. На наш погляд, правий П.М.Третьяков, який пов'язує їх з східними балтійськими племенами²⁹.

Синхронні городища відомі також із західнослов'янських земель і зокрема з території нинішньої Польщі. Найближчою аналогією для Зимнівського городища є там городище у с.Шелігах, повіт Плоцьк Варшавського воєводства³⁰. Згадане городище розташоване на мисовидному виступі високого правого берега р.Слуп'янки. З північного північно-східного боку городище було укріплене невисоким валом і ровом, з інших боків захистом служила природна неприступність місцевості. Вздовж країв платформи простежено сліди наземних жител стовпової конструкції, які утворювали розташовані один напроти одного довгі будинки. Зовнішні стіни будинків служили водночас додатковим укріпленням схилів городища, а на графічній реконструкції В.Шиманський, який досліджував горо-

²⁸ Я.В.Станкевич. Вказ.праця, стор.97.

²⁹ П.Н.Третьяков. Древние городища Смоленщины, стор.30.

³⁰ W.S. Z u s h a ń s k i. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967.

дище, передбачає у зовнішній стіні віконця, що могли в разі небезпеки служити амбразурами для стрільби з лука³¹. В іншому місці В.Шиманський висловлює припущення, що житла городища утворювали "щось на зразок житлових казематів", спертих на стіну колод де конструкцію, аналогічну до зимнівської³², отже, згадує жено залишки вогнищ, виложених із каменів. Центр платформи і стрілка городища залишалися незабудованими і культурний шар був тут дуже бідний.

Керамічний матеріал Шелігів поділяється на дві основні групи: перша представлена ліпним посудом, друга - посудом частково обточеним на гончарському крузі.

Посудини першої групи виготовлені з глини з грубими неорганічними домішками. Провідну форму становлять яйцевидні горщики з легко відігнутими невисокими вінцями, які дослідник порівнює з посудом "празького" типу. Зустрічаються, однак, ліпні горщики більш розвинутих форм, прикрашені гребінцевим орнаментом.

Друга група, менш численна, представлена горщиками яйцевидної форми, а також горщиками з опуклими бочками і широким горлом. Вінця посудин більш розвинуті з косо зрізаним краєм. Поверхня прикрашена хвилястим лінійним орнаментом. Посуд обох груп виступав у культурному шарі разом, і В.Шиманський вважає обидві групи одночасовими.

На городищі знайдено пальчасту фібулу, браслети з конічно розширеними кінцями, бронзові підвіски, пінцет і ряд інших предметів, на основі яких автор досліджень досить обгрунтовано датує пам'ятку в цілому VI-VII ст. н.е.³³ В.Шиманський вважає, що на городищі місцями кувальська і ювелірна майстерні³⁴.

У найближчій околиці городища досліджено кілька відкритих поселень. Сліди жител збереглися у вигляді довгастих овальних ям, заглиблених в землю, без слідів стовпів. В.Шиманський припускає, що наземні частини жител мали зрубну конструкцію. У збережених части-

³¹ W. S. Z u s h a ń s k i. Początki wczesnego średniowiecza na Mazowszu Płockim w świetle ostatnich badań. - «Z otchłani wieków» t. XXXI, 1965, стор. 197, рис. 5.

³² W. S. Z u s h a ń s k i. Wyniki badań grodziska, z VI-VII w. w. miejscowości Szeligi, pow. Płock. - "Światowit", t. XXIV, 1962, стор. 369.

³³ W. S. Z u s h a ń s k i. Szeligi pod Płockiem... стор. 81, 91.

³⁴ Там же, стор. 290.

пах жител простежувалися залишки вогнищ, викладених із каміння. Речовий інвентар селищ аналогічний до інвентаря городища.

Ранній горизонт виявлено також на городищі у Боніково, в Познанському воєводстві, однак не вдалося його пов'язати з конкретними оборонними спорудами. Керамічний матеріал липний і частково обточуваний на крузі. Це переважно горщики з досить розвинутим профілем, часто прикрашені гребінцевим орнаментом. На основі знахідок металевих предметів – пінцета, шпори і уламка фібули – З.Головінська датує ранній горизонт пам'ятки між УІ і УІІ ст.³⁵

Подібна картина виявлена також на городищі в Уйсьцю Познанського воєводства. Дослідник Л.Лецеєвич порівнює його з Боніковським городищем і городищем в Замчиську (воєводство Бидгош) і на цій основі висловлює думку, що у УІ ст. починають розвиватися перші форми слов'янських городищ³⁶.

Інша ситуація простежена на городищі в Ленчиці Лодзінського воєводства. Друга фаза оборонних конструкцій городища, які склалися з неглибокого рова, нахилоного частоколу і валу, пов'язується з досить раннім культурним шаром. Керамічний матеріал представлений уламками горщиків яйцевидної форми, виліплених від руки із глини з домішкою грубого піску. Вінця невисокі, незначно відхилені назовні, дно часто відзначене у профілі посудини. А.Надольський порівнює їх до посуду празького типу і на цій основі датує ленчицьку кераміку і другу фазу укріплень УІ–УІІ ст.³⁷

В.Генсель висловив думку, що вже у УІ ст. могло також існувати оборонне поселення у Біскупіні³⁸. Ю.Костжевський у загальній характеристиці даного періоду підкреслює, що найстарші польські городища з кінця УІ–УІІ ст. були захищені, переважно, ровами і частоколами (найраніші укріплення Сантока і Гнезна), і що у Сілезії будовано вже у УІ–УІІ ст. городища із потужними деревоземляними укріпленнями³⁹. Згаданий дослідник підкреслює, що переважна більшість

³⁵ Z. Hołowińska. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie. Poznań, 1956, стор. 76–79.

³⁶ L. Lesiejewicz. Ujęcie we wczesnym średniowieczu. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961, стор. 107–108.

³⁷ A. Nadolski. W sprawie datowania i rekonstrukcji umocnień grodziska w Łęczycy. – "Studia Wczesnośredniowieczne", t. III, стор. 355–356.

³⁸ W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, wyd. III. Warszawa, 1965, стор. 378.

³⁹ J. Kostzewski, W. Chmielewski, K. Jążdżewski. Pradzieje Polski. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965, стор. 312.

цьогочасних городищ на території Польщі була постійно заселена.

На Південному Підкарпатті відоме досі одне лише городище, датоване УІ–УІІ ст. Мова йде про нижній горизонт городища у Мікульчицях над Моравою. У УІ–УІІ ст. воно було укріплене часточолом. На жаль, у наявних публікаціях опис досліджених об'єктів та інвентаря цього горизонту досить скупий⁴⁰. Далше на південь слов'янські городища цього часу поки що невідомі.

Порівняння Зимнівського городища з однотипними синхронними пам'ятками широкої території показало, що аналогічні або дуже близькі за характером городища відомі у значній частині Східної Центральної Європи і пов'язуються зі слов'янськими та спорідненими з ними балтійськими племенами.

Городища цього часу споруджувались, як правило, у важкодоступних місцях, на мисовидних височинах і платоподібних горбах, оточених водою або болотами. На східнослов'янській і балтійській територіях при спорудженні городищ виконувався великий обсяг земляних робіт: земляні перекопи (Зимне) або розвинута система валів ровів (Хотомель, Тушемля, Жабино, Колочин). Як вже згадано вище, сильні укріплення мали також городища Сілезії (хоч й іншого типу), а на території Центральної Польщі переважали в цей час простіші укріплення, переважно у вигляді валу і частоколу (Ленчиця, Санток, Гнезно та ін.).

Багато городищ має подібну систему забудови. Так, довгі наземні будинки, що служили водночас опором для стін городища виявлені на ряді городищ Смоленщини, де переважно оточують цілу площу городища (Тушемля), у Білорусії, де на городищі Борсуча гірка довгі будинки розміщені вздовж двох боків мису, незахищених іншими спорудами. Оборонні стіни-житла захищали також неукріплені краї платформ городища у Шелігах (Повіслення). На білоруських городищах у Хотомелі, Бабці та Колочині не простежено слідів жител, однак у всіх трьох пам'ятках звернуто увагу на факт, що основна маса знахідок і окремі вогнища концентрувались вздовж країв платформи. На нашу думку, це може вказувати на існування легких наземних споруд.

Порівняння з матеріалами інших синхронних городищ вказує і на те, що деякі різниці, виявлені при зіставленні матеріалів Зимнівсько-

⁴⁰ Z. Klencsa. Vorgrossmährische Siedlung in Mikulčice und ihre Beziehungen zum Karpathenbecken. – «Studijne zvesti AU SAV», N 16. Nitra, 1968, стор. 121–132.

го городища з синхронними пам'ятками Західної Волині і Верхнього Подністров'я, є явищем ширшого плану і виступають також і в інших районах. Так, на різницю між наземним типом жител на городищі і заглибленими житлами на кількох навколишніх селищах вказував В.Шиманський в Шелігах⁴¹, напівземлянкові житла досліджені також на відкритих поселеннях, що пов'язуються з городищами у Хотомелі, Бабці і Колочині⁴². Інша картина простежена на балтійській території, де наземним житлам городищ відповідають наземні житла селищ, іноді з дещо заглибленою центральною частиною споруди, як, наприклад, на селищі поблизу городища у Жабино⁴³.

Простежені вище різниці у складі речового інвентаря різного типу пам'яток також знаходять аналогії. Так, на городищі у Хотомелі виявлено чимало предметів озброєння, і майже не знайдено знарядь праці, зате на прилягаючому селищі не виявлено зброї і знайдено знаряддя праці, у тому числі два залізні сошники і чересло⁴⁴. Невелика кількість зброї і бронзові та срібні прикраси були на городищі в Шелігах. Звертає увагу кам'яна ливарна формочка, що дає можливість автору розкопок гадати про існування ремісника-ювеліра. Інвентар навколишніх селищ - значно бідніший⁴⁵. Із ранніх городищ Польщі багатий асортимент металевих виробів та сліди залізообробного і ювелірного ремесла виявлено в Уйсько, Бонікові, Біскупіні, а також на сілезьких городищах в Гостиню, Любомі і Кленіци⁴⁶. На городищах східних балтів сліди залізообробного ремесла виявлено на городищі у Жабино⁴⁷.

⁴¹ W. S z u s h a í v k i. Początki wczesnego średniowiecza..., стор. 195.

⁴² Ю.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, стор. 8, 35-37; Э.А.Сымонович. Городище Колочин I на Гомельщине, стор. 117, 125.

⁴³ Я.В.Станкевич. К истории населения Верхнего Подвинья..., стор. 112.

⁴⁴ Ю.В.Кухаренко. Средневековые памятники Полесья, стор. 8.

⁴⁵ W. S z u s h a í v k i. Wyniki badań grodziska..., стор. 361.

⁴⁶ L. L e s i e j e w i c z. Ujęcie we wczesnym średniowieczu... стор. 111-112.

⁴⁷ Я.В.Станкевич. К истории населения Верхнего Подвинья..., стор. 111, 112.

Вище ми висловили думку, що різниця між характером речового інвентаря городищ і селищ пояснюється соціальними факторами. Зупинимось на цих питаннях більш детально.

Період третьої і початок четвертої чверті I тисячоліття н.е. в історії східних слов'ян - це період, який передуює виникненню Києво-руської держави. Б.Д.Греков пише про нього, як про період перехідний від докласового ладу до класового, інакше кажучи, як про період "воєнної демократії", період напівпатріархальний - напівфеодальний, інакше період назрівання феодальних відносин⁴⁸. У іншому місці цей же дослідник висловив думку, що VI ст. застає слов'ян і антів у стані "воєнної демократії"⁴⁹. На нашу думку, слід тут додати, що у VI ст. "воєнна демократія" в східних слов'ян була вже у повному розквіті. Записи Йордана про боротьбу готів з антами, зокрема про війну остготського короля Вінітара та його розправу над антським вождем Божем і 70 вельможами у 375 р. н.е.⁵⁰, гадаємо свідчать про те, що вже на даному етапі проходив процес соціального розшарування антського суспільства, який у VI ст. повинен був бути досить заавансований. Основною воєнною силою суспільства і на цій стадії залишалось ополчення усіх, або майже усіх боздатних мужчин, але із членів родової знаті вже склалася більш-менш постійна дружина, яка групувалася навколо вождя племені. Ми сміло можемо перенести на цей період історії слов'ян повідомлення Тацита щодо способу утримання вождя і його дружини у стародавніх германців, де всі члени суспільства повинні були для цієї цілі здавати певну кількість продуктів⁵¹. Дружинники, які під час війни виконували функції командного складу ополчення, в мирний час зміцнювали владу вождів і самі ставали привілейованим прошарком суспільства, із якого згодом виник клас феодалів. Свої дружини мали вожді великих союзів племен, мали їх і вожді невеликих племен, які входили до складу таких більших об'єднань.

⁴⁸ Б.Д.Греков. Киевская Русь, стор. 310.

⁴⁹ Там же, стор. 319.

⁵⁰ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960, стор. 115.

⁵¹ Т а с і т у с. Germania, cap. 13-15. - У кн.: Древние Германцы. М., 1937, стор. 63-64.

Таким чином, однією із характерних рис, яка відрізняє Зимнівське городище від відкритих селищ Західної Волині і Верхнього Подністров'я є склад речового інвентаря пам'ятки. На городищі знайдено порівняно велику кількість предметів озброєння, частин спорядження вершника, а також бронзових і срібних прикрас, які властиві, як це було показано, для єдиної європейської дружинної культури. Водночас на городищі повністю відсутні землеробські знаряддя, тобто знаряддя, пов'язані з основною ділянкою господарської діяльності східних слов'ян. На відкритих селищах згаданої території не знайдено предметів озброєння, а прикраси представлені поодинокими зразками.

Таке явище простежено і на суміжних територіях (Шелігя, Хотомель).

Можна з великою ймовірністю здогадуватися, що на Зимнівському городищі знаходився адміністративний центр невеликого племені. Тут могла бути постійна садиба вождя племені і його дружини, де вони проводили більшу частину свого часу. Саме їм належала зброя і прикраси, виявлені на городищі. Тут також проживали ремісники, які обслуговували дружину - ювеліри, а може й ковалі. До речі, навіть у пізніший час ремісники цих двох спеціальностей належали до суспільної верхівки. До такого висновку дійшов Д.І.Бліфельд на основі аналізу поховань ковалів, зброярів і ювелірів з курганних могильників IX-X ст.⁵² Поховання таких ремісників, на його думку, звичайно виділяються заможністю. Підкурганне труполокладне поховання коваля із Шестовицького могильника⁵³, поховання зброяря-кольчужника із Гнездівського могильника⁵⁴ та поховання ювелірів із Пересопниці⁵⁵, Табаївки⁵⁶, Михайлівського могильника⁵⁷ мали більш-менш виразні риси дружинних поховань. Якщо представники цих видів ремесла могли входити до складу хоч би молодшої дружини у

⁵² Д.І.Бліфельд. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX-X ст. - Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 35-40.

⁵³ Там же, стор. 37-38.

⁵⁴ Б.А.Рыбаков. Ремесло Древней Руси, стор. 229-231.

⁵⁵ Б.Н.Мельник. Раскопки в земле Лучан. - Труды XI АС, т. I. К., 1901, стор. 506-507, 540-542.

⁵⁶ Д.І.Бліфельд. Вказ.праця, стор. 36.

⁵⁷ Там же, стор. 38.

IX-X ст., тим більше могли бути дружинниками з УІ-УІІ ст. зимнівські ювеліри й ковалі. Таке, однак, припущення залишається поки що лише ймовірною здогадкою, яка вимагає ще додаткової аргументації і обґрунтування, для чого потрібні були б дослідження синхронних нашої пам'ятці могильників.

Залишається фактом, що на Зимнівському городищі і на ряді інших синхронних городищ проживала певна кількість ремісничого населення. В.Генсель і М.М.Воронін підкреслюють, що у період формування класів і класового суспільства у слов'ян на їх території спостерігається концентрація ремісничого населення поблизу городищ-сховищ, в адміністративно-культурних центрах, а також біля укріплень воєнного призначення. За особливо сприятливих умов такі поселення ставали зародками майбутніх міст, але в більшості випадків вони занепадали, а їхні функції переймали згодом інші центри⁵⁸. Саме таку картину дає нам Зимнівське городище. Знищене десь у половині УІІ ст. н.е. воно не відновило свого існування, а через деякий час на невеликій відстані від нього виникло нове поселення, яке згодом перетворилося на місто Володимир - центр Волинського князівства.

⁵⁸ W. Hempel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, стор. 372-373, 377; Н.Н.Воронин. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города. - КСИИМК, вып. 40. М., 1951, стор. 13.

ВИСНОВКИ

Археологічне дослідження Зимнівського городища дає можливість глибше розглянути питання історії, культури і побуту стародавнього населення Західної Волині.

Матеріали Зимнівського городища показали, що на цій території поряд з численними відкритими селищами існували вже у VI-УП ст. н.е. окремі укріплені поселення - перші представники слов'янських городищ. Уже на цьому початковому етапі розвитку система укріплень була досить складною і включала такі елементи як штучні перекопи, вал із зміцнюючими дерев'яними конструкціями, дерев'яну стіну, пов'язану в одну конструктивну цілість з житловими спорудами городища, та нахилений в напільний бік частокіл.

Цікаві результати дав порівняльний аналіз речового інвентаря пам'яток. Зимнівське городище вигідно виділяється на фоні синхронних пам'яток великою кількістю добре датованих і датуючих предметів. Вперше вдалося обґрунтувати датування східнослов'янської пам'ятки VI-УП ст. н.е., а матеріали городища вже тепер використовуються у науковій літературі як датуючий еталон при публікації матеріалів із синхронних пам'яток.

Для характеристики основної галузі виробництва - землеробства матеріалів недостатньо, але багато цікавих спостережень можна зробити над іншими галузями виробничої діяльності мешканців городища. Широкий асортимент виробів з заліза вказує на високий рівень ковальського ремесла, одержано нові дані про розвиток каменорізної справи і ткацтва. На окрему увагу заслуговує встановлення наявності місцевого високорозвинутого ювелірного ремесла, що свідчить про місцеве виробництво прикрас із бронзи та низькопробного срібла, які вражають добрістю виконання та якістю і не поступаються імпортованим виробам візантійського чи аварського походження.

Порівняння Зимнівського городища з дослідженими синхронними пам'ятками Західної Волині і Верхнього Подністров'я вказує, з одного боку, на єдність характеру матеріальної культури усіх пам'яток названого району, а з другого - на деякі особливості зимнівської пам'ятки як єдиного серед них городища. Ця відмінність, як було показано, може бути пояснена лише соціальними факторами; зокрема висунуто гіпотезу про те, що Зимнівське городище могло бути адміністративним центром невеликого племені, що входило до складу дулібського племінного союзу. Тут, мабуть, містилася постійна садиба вождя племені і його дружини, тут також проживали ремісники, які їх обслуговували.

Матеріали, здобуті під час дослідження Зимнівського городища, показують безпідставність точки зору окремих дослідників, що розглядають VI-УП ст. н.е. в історії східних слов'ян як період застою і регресу, вони яскраво свідчать про високий рівень розвитку господарства, культури і побуту слов'янського населення Західної Волині у третій чверті I тисячоліття н.е.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	Археологічні пам'ятки УРСР
Записки НТШ	Записки наукового товариства ім. Шевченка
ИАК	Известия Археологической комиссии
IA AN УРСР	Институт археологии АН УРСР
ICN AN УРСР	Институт социальных наук АН УРСР
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАР	Материалы по археологии России
МДАПВ	Материалы и исследования з археологии Прикарпаття і Волині
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей
СА	Советская археология
Труди... АС	Труды... Археологического съезда
Тр. ГИМ	Труды Государственного исторического музея.

З М І С Т

Передмова	3
Зимнівське городище. Топографія, оборонні й житлові споруди	4
Аналіз речового інвентаря	30
Господарство мешканців Зимнівського городища Зимнівське городище на фоні синхронних пам'яток Західної Волині та Верхнього Подністров'я	91
Племінна належність мешканців городища та його соціальний зміст	100
Висновки	107
Список скорочень	122
	123

Витольд Витольдович Аулик

ЗИМНОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ – СЛАВЯНСКИЙ ПАМЯТНИК
У I–УІ вв. н.э. в ЗАПАДНОЙ БОЛЫНИ

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту суспільних наук АН УРСР

Редактор Н.Г. Айропетова. Художній редактор Є.І. Муштенко.
Оформлення художника І.М. Гаврилюка. Технічний редактор
Р.Е. Хазірова. Коректор С.В. Лісіцина

БФ 01360. Зам. № 324. Вид. № 102. Тираж 1000. Формат паперу
60x90 1/16. Фіз. друк. арк. 7,75. Умовн.-друк. арк. 7,44.
Обл.-вид. арк. 7,33. Підписано до друку 24.ІУ 1972 р.
Ціна 73 коп.

Видавництво "Наукова думка". Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по друку
при Раді Міністрів УРСР. Київ, Репіна, 4.